ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

2

TOMUL 45

APRILIE – IUNIE

1994

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A C A D E M I A   R O M Â N Ă

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

În țară, revista se poate procura prin poștă, numai pe bază de abonament. Prețul unui abonament anual este de 1800 lei.

Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la RODIPET S.A. Piața Presei Libere nr. 1, P.O. Box 33—57, București, ROMÂNIA, la ORION SRL, Splaiul Independenței 202 A, București, 6, România, PO BOX 74—19, Tx. 11939, CBTxR, Fax (40)13122425 la AMCO PRESS S.R.L., Bd. Nicolae Grigorescu nr. 29, ap. 66, sector 3. București, C.P. 57—88, Fax 3124569

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: H. Coandă 11, 71 119, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL **nr. 2** **aprilie—iunie 1994**

SUMAR

STUDII

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

RECENZII

ETUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 45 **nº. 2** **avril — juin 1994**

SOMMAIRE

ÉTUDES

MATERIAUX ET RECHERCHES ARCHÊOLOGIQUES

COMPTES RENDUS

FIGURINE NEOLITICE DIN AȘEZAREA DE LA FULGA (JUD. BUZĂU)

de EUGEN COMȘA

Așezarea se află pe un bot de deal, la câteva sute de metri de satul Fulga (com. Cernătești, jud Buzău), pe locul numit „Gurguiul Balaurului", de lângă malul de vest al râului Slănic. Spre est, vest și sud, stațiunea este mărginită de râpe adânci sau de pante repezi. Cele dinspre vest și sud fiind datorate apelor pârâului Balaurul, care mărginește, în acele părți, așezarea.

În cuprinsul ei, prin săpăturile arheologice efectuate, la baza depunerilor s-au găsit, în anul 1955, numai câteva fragmente ceramice, cu decor excizat, specifice fazei Giulești a culturii Boian [1]. În cursul săpăturilor mai vechi au fost descoperite și cercetate sistematic, câteva locuințe, de tip bordei, datând din aceeași fază a culturii Boian [2].

Stratul de cultură, propriu zis, avea în partea de nord numai 0, 80 m grosime, iar în porțiunea centrală a stațiunii, avea până la 2 m grosime [3]. Acest strat, în funcție de unele resturi de lipitură arsă, provenite din mai multe locuințe de suprafață, a putut fi împărțit în 3 niveluri [4]. În cursul săpăturilor arheologice, în cuprinsul stațiunii, în diferite complexe, s-au descoperit felurite materiale specifice aspectului cultural Aldeni II, care reprezintă un complex mixt, format în zona de interferență între culturile Cucuteni și Gumelnița.

În cursul săpăturilor efectuate sub conducerea prof. Gh. Ștefan, în anii: 1940, 1942 și 1943 [5], în cuprinsul așezării au fost descoperite numeroase figurine feminine fragmentare [6], pe care le vom prezenta și analiza în lucrarea noastră.

A. — Mai întîi vom aminti și descrie capetele a nouă figurine (fig. 1) desprinse de corp, încă din vechime. Piesele provin de la figurine de diferite dimensiuni (de la mici la mijlocii).

Modul de a reda capul figurinelor nu diferă prea mult.

La șase din piese, capul, privit din față, are forma aproape rotundă (fig. 1/1—6). În toate cazurile, pe mijlocul feței, pe verticală, s-a redat nasul, prin strângerea lutului, între două degete, sub forma unei proeminențe subțiri la vârf și cu formă arcuită, dacă-l privim dintr-o parte. Fiecare din ele are fața formată din câte doi lobi de formă ovală. Pe două piese (fig 1/1,3) mai jos de nas, este câte o crestătură micuță, ce reprezintă gura. Deoparte și de alta a nasului, spre marginea feței,

[1] Gh. Ștefan și E. Comșa, Materiale, 3, 1957, p. 93.
[2] Gh. Ștefan, Raport MNA, 1944, p. 31—32 și 74, 75.
[3] Gh. Ștefan și E. Comșa, *op. cit.*, p. 94.
[4] *Ibidem.*
[5] Gh. Ștefan, Raport MNA, 1944, p. 31—34 și 74—76.
[6] Figurinele ne-au fost cedate spre publicare de prof. Gh. Ștefan.

S C I V A, tomul 45, nr. 2, București, aprilie—iunie 1994, p. 105—122

s-au făcut, de obicei, câte trei găuri mici, în șir regulat (la 4 piese), pe verticală (fig. 1/1,2 ,3,5). Pe două piese nu s-au făcut astfel de orificii (fig 1/4,6).

Amintim observația că, la spate, toate aceste capete au suprafața plană sau, în câteva cazuri, porțiunea lor de mijloc este puțin albiată.

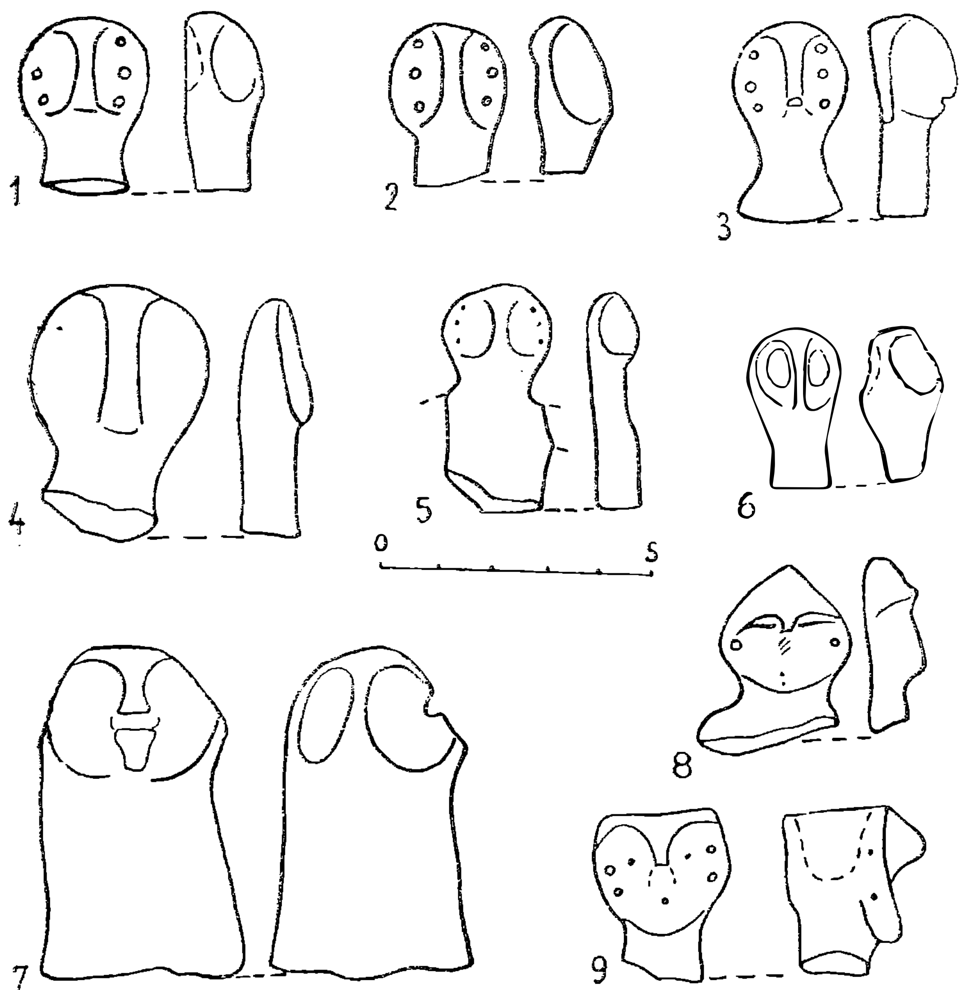

Fig.1. Fulga. Capete de figurine din așezarea de tip Aldeni II.

La toate piesele descrise gâtul este proporțional de gros și de lung. Alte amănunte anatomice nu s-au redat.

Amintim și câteva piese, care se deosebesc, în parte, de celelalte, prin caracteristicile lor.

Prima din ele redă o față de formă aproape rombică, având colțurile rotunjite (fig. 1/8). Partea de sus este aproape ascuțită. Nasul reliefat, inițial mic, acum este fragmentar. Fața s-a realizat prin două planuri în unghi. Pe fiecare din ele, pe

partea superioară, s-a lăsat o porțiune puțin mai înaltă, cu marginea redând sprâncenele, iar puțin mai jos sunt două linii reprezentând ochii. Pe partea inferioară, în dreptul bărbiei, s-au făcut două înțepături mici, rotunde, dispuse pe verticală. În părți, lângă marginea feței, s-a făcut câte un orificiu mic. Subliniem că această piesă s-a găsit la 2 m adâncime, deci datează, cu aproximație, din perioada de început a așezării.

Cea de-a doua piesă (fig. 1/9) are gâtul cu înălțime și mărime obișnuite. Capul este destul de mare. Fața are formă aproximativ ovală, cu marginea de sus dreaptă, orizontală și cea de jos mai puțin arcuită. Nasul, privit lateral, are formă aproape triunghiulară, redând unul puțin coroiat. Este indicată și arcuirea din dreptul sprâncenelor. În dreapta și în stânga nasului s-a făcut câte o înțepătură mică reprezentând ochii. Gura este și ea înfățișată printr-o înțepătură mică, rotundă. Pe margini, lateral, s-au făcut câte două orificii mici rotunde. Atrage atenția faptul că pe partea de sus a capului s-a făcut o adâncitură destul de mare, ca un recipient.

Menționăm și o altă figurină fragmentară, din care s-a păstrat: capul, gâtul și o parte din corp (fig. 2/2). Capul are forma aproximativ rombică, cu colțurile arcuite. Nasul este proeminent și coroiat. Gura este redată printr-o crestătură destul de adâncă. Puțin mai sus de gură, în marginea lobilor, s-a făcut câte un orificiu mic, rotund. Gâtul îl are destul de gros. S-a păstrat și partea dreaptă a pieptului, cu un sân mic.

O altă piesă provine de la o figurină cu gâtul înalt, masiv (fig, 1/7), terminat cu o față aproximativ rotundă, cu doi lobi. Nasul și sprîncenele sunt reliefate. Gura este redată printr-o crestătură orizontală. În spate, în dreptul capului, s-au făcut două adâncituri alăturate.

S-au păstrat și 14 fragmente mai mari din corpul figurinelor. Acesta este redat, de obicei, ca fiind prelung, adesea puțin lățit la partea inferioară. La toate figurinele sunt reprezentați, în relief sânii (de ex. fig. 2/3—7). La unele piese este indicat în relief și ombilicul. Într-un caz, acesta este redat printr-o înțepătură. La o serie de figurine, pântecul este proeminent, indicând graviditatea (fig. 2/8, 9). Se cuvine reținut faptul că la un grup de piese zona abdomenului nu este proeminentă (fig. 2/5, 7, 11). Constatarea trebuie să aibă o anumită semnificație simbolică. Subliniem că la toate aceste piese lipsește capul.

La unele figurine s-au păstrat brațele (la majoritatea fragmentare), care sunt redate în mai multe feluri:

a) Ca prelungiri scurte, laterale, pe orizontală, cu capătul puțin lățit (sus și jos), pe verticală, străbătut de un mic orificiu rotund (pe orizontală) (fig. 3/2).
b) Ca prelungiri scurte, pe orizontală, având, de obicei, la capăt, o mică prelungire în sus (fig. 2/7, 8; 3/5).
c) Ca prelungiri, în parte, îndoite în sus (fig. 2/11).

Pozițiile *b* și *c* indică, prin forma lor, faptul că redau brațele îndoite din coate, cu antebrațele în sus, pe verticală. Adesea, pe porțiunea orizontală, s-a făcut câte un orificiu mic (de ex. fig. 2/3, 4, 6). Într-un singur caz, porțiunea amintită este străbătută de două orificii mici (fig. 2/10), alăturate, pe verticală.

Pe partea inferioară a corpului s-a indicat, într-un caz, (fig. 2/7). printr-o înțepătură, ombilicul și, rar, prin linii incizate subțiri, s-a delimitat triunghiul sexual (fig. 2/5) și în spate, în relief, sunt înfățișate fesele (fig. 2/4, 5). Adesea, prin două linii late, în *V* sunt delimitate picioarele de corp, iar în continuare o linie similară desparte picioarele (fig. 3/4, 6).

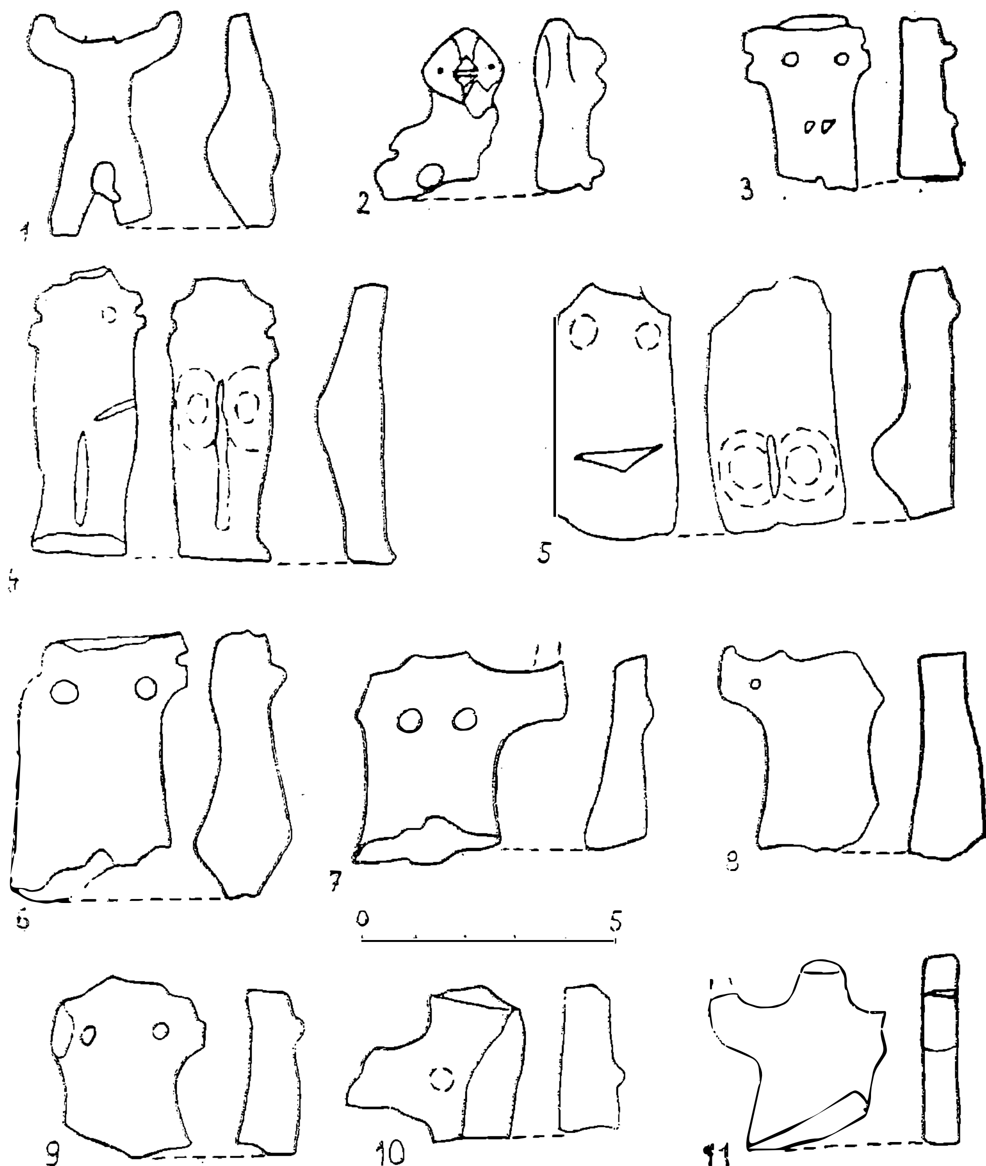

Fig.2. Fulga.1 figurină masculină; 2—11 figurine fragmentare de tip Aldeni II.

S-au descoperit şi patru fragmente reprezentând mâinile unor figurine, de dimensiuni mai mari (fig. 4/1—4).

a) Un fragment este mai mic, redând o parte din antebraţ şi are palma scurtă, cu degetele indicate prin crestături (fig. 4/2).

b) Un alt fragment, mai mare, reprezintă un braţ îndoit din cot, cu antebraţul în sus, pe verticală. Palma o avea puţin lăţită. Degetele sunt rupte. Porţiunea redând partea orizontală a braţului a avut un orificiu, pe verticală (fig. 4/1).

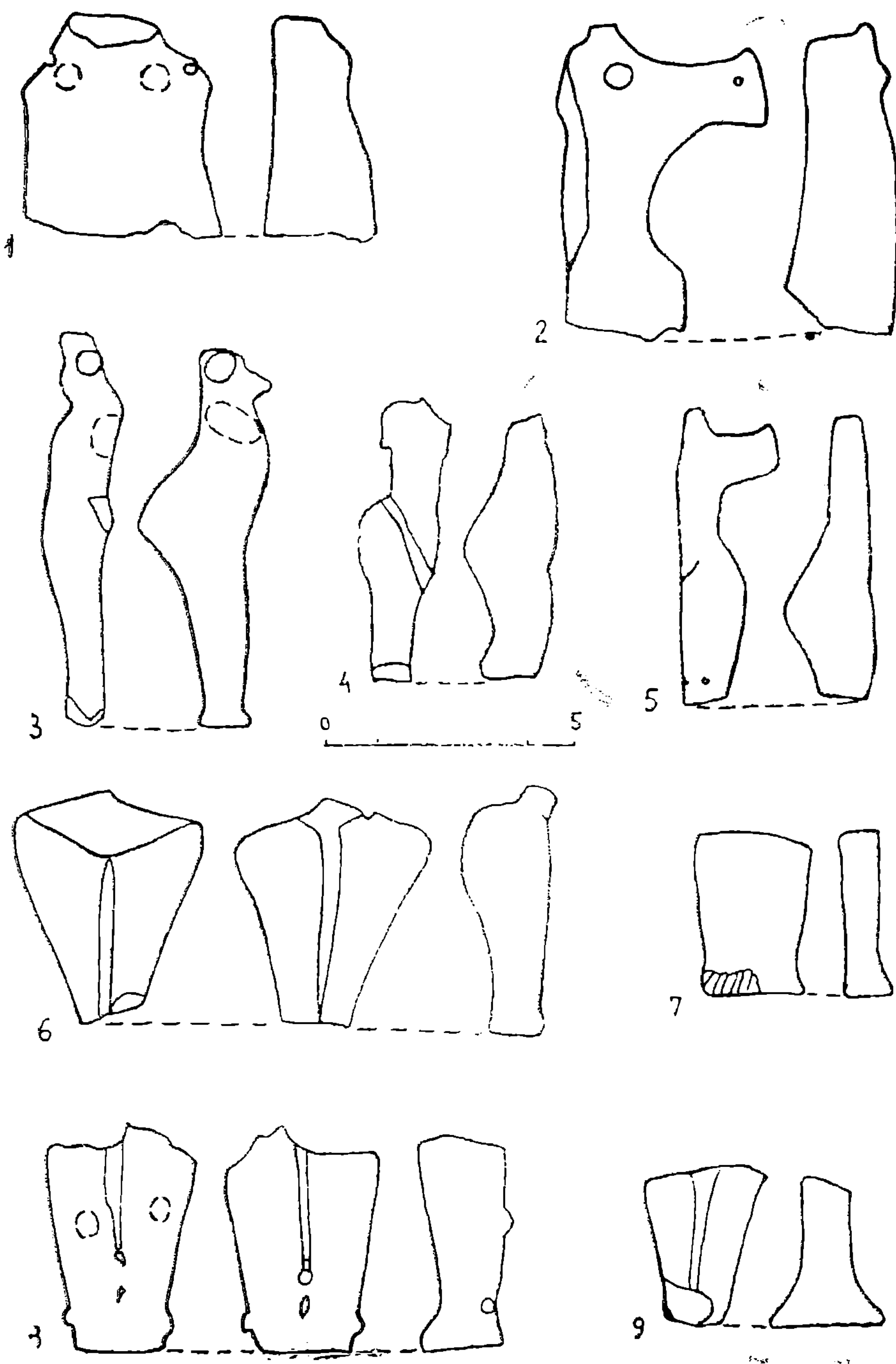

Fig.3. Fulga. Figurine fragmentare de tip Aldeni II.

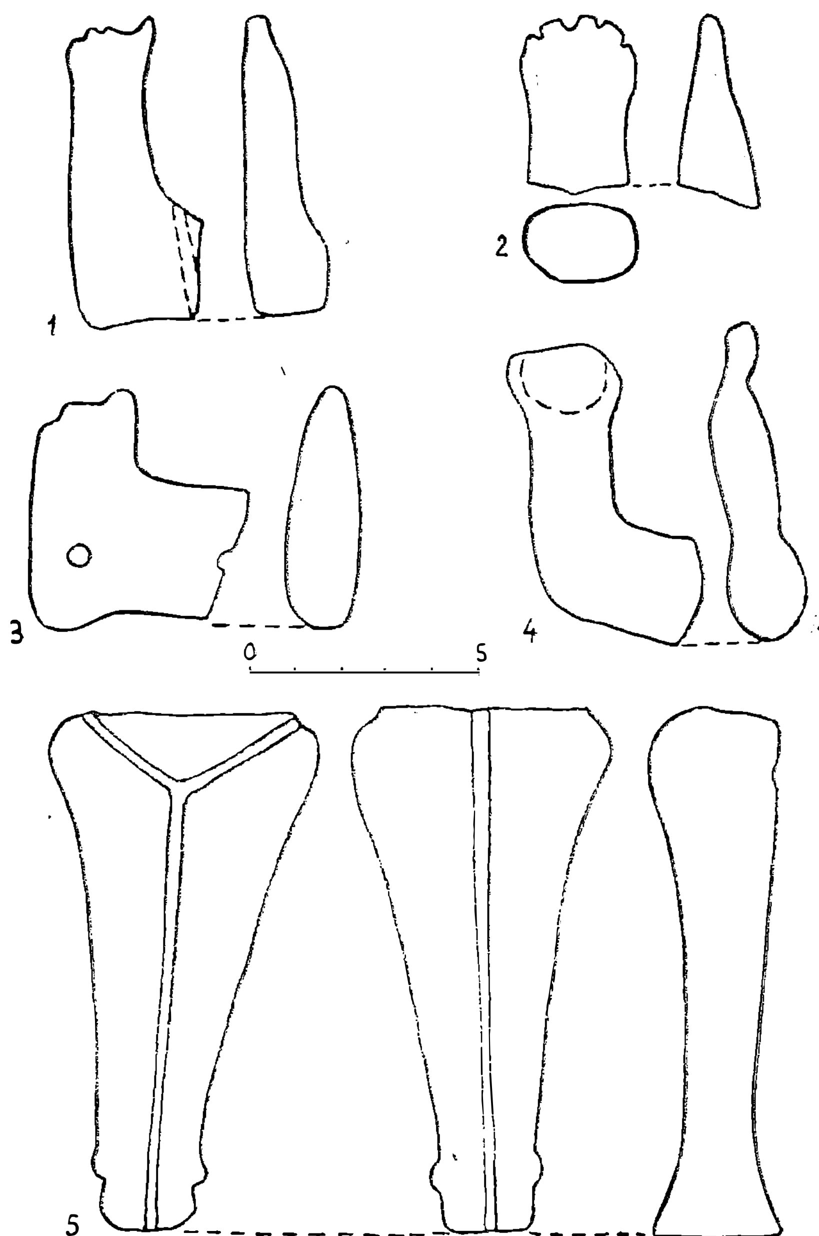

Fig.4. Fulga. 1—4 mâini de figurine de tip Aldeni II; 5 picioarele unei figurine de același tip.

c) Un alt braț este redat tot îndoit, cu antebrațul în sus. În dreptul cotului este arcuit și nu în unghi. Palma o are rotundă, cu o adâncitură rotundă, pe mijloc (fig. 4/4).

d) Un braț este masiv, îndoit din cot, în sus. Partea verticală o are ruptă. În dreptul cotului s-a făcut un orificiu orizontal și un altul similar, aproape de corp (fig. 4/3).

Dintr-o altă serie de figurine, din fiecare, s-a păstrat numai partea inferioară a corpului și picioarele (în parte sau în întregime).
a) O piesă are o formă interesantă. S-a păstrat o porțiune din abdomen și picioarele, fără redarea genunchilor, având partea de jos lățită puțin, în față și în spate. În față, prin linii late, regulate, sunt despărțite picioarele de corp și mai jos picioarele, la fel și în spate (fig. 4/5).

b) Dintr-o piesă s-au păstrat numai picioarele. În față ele sunt despărțite printr-o dungă adâncă, lată, verticală, la fel și pe spate, unde se vede și o crăpătură. În față sunt indicați genunchii. Pe partea inferioară, lateral, sunt două mici proeminențe redând fluierele picioarelor (fig. 6/2).

c) Dintr-o altă figurină, lucrată mai neglijent, avem o mare parte. S-a păstrat porțiunea de jos a abdomenului, cu o umflătură pe mijloc, indicând graviditatea. Picioarele sunt fragmentare, fiind despărțite printr-o linie incizată, neregulată. Pe spate sunt redate fesele, proeminente, despărțite, ca și picioarele printr-o linie adâncă (fig. 6/4).

d) Din următoarea piesă avem partea inferioară a corpului (cu indicarea ombilicului) și picioarele, care sunt despărțite de corp prin linii late, adânci, formând un V în sus și continuând în jos cu o altă linie despărțind picioarele. Genunchii sunt indicați ca două mici proeminențe. În spate, fesele sunt proeminente, despărțite printr-o linie adâncă, continuată în jos pentru a despărți picioarele (fig. 6/1).

Majoritatea pieselor (57) găsite în stratul Aldeni II din așezarea de la Fulga corespunde cu o jumătate din parte inferioară a corpului și în continuare cu piciorul întreg sau cu un fragment din el (fig. 7 — 10). Ca și pe figurinele descrise mai sus, pe porțiunile respective, se indicau în relief: abdomenul destul de proeminent, reflectînd graviditatea (fig. 7/1—4, 6; 8/2, 3; 10/7); fesele reliefate (fig. 7 — 10) și prin proeminențe micuțe: ombilicul (fig. 7/2) și genunchii (fig. 7/1, 4, 6; 8/2, 6; 9/2, 3, 8, 9; 10/5, 12, 13, 14).

Ca de obicei pe aceste fragmente picioarele sunt despărțite de corp prin dungi adâncite și late (fig. 7/2—5, 7; 8/1, 2, 4, 5, 7, 8; 9/1, 2; 10/4, 9); uneori prin linii incizate (fig. 7/1, 6, 8; 8/6; 9/3, 6, 7, 9; 10/1, 11, 13, 14).

Ultimul grup de piese este reprezentat prin seria de picioare izolate (fig. 11/1—8). Fragmentele corespund, în majoritatea cazurilor, cu porțiuni începând puțin mai sus de genunchi până la talpă (de ex. fig. 11/2, 6 — 8, 10). Alte fragmente sunt mai mici. Pe aceste piciorușe izolate sunt uneori indicați: genunchi prin proeminențe micuțe (fig. 11/7, 8, 10), mai rar, fluierele picioarelor (fig. 11/2).

Unele fragmente au laba picioarelor modelată în așa fel că probabil indică încălțămintea din acea vreme. Așa este cazul piesei care are partea din față a labei piciorului îngroșată și cu vârful în sus (fig. 11/4). Același lucru pare să-l indice laba piciorului îngroșată în față (fig. 11/3). Celelalte piese, majoritatea, par să reprezinte picioare goale, deși pe ele nu sunt indicate, prin crestături, intervalele dintre degete.

Câteva din piese au redate în alt mod partea inferioară a picioarelor, prin lățire în față și în spate (fig. 11/9, 11—14).

Din același lot de figurine antropomorfe face parte și una de dimensiuni mai mici, reprezentând un bărbat (fig. 2/1). Acesta este redat în picioare. Îi lip-

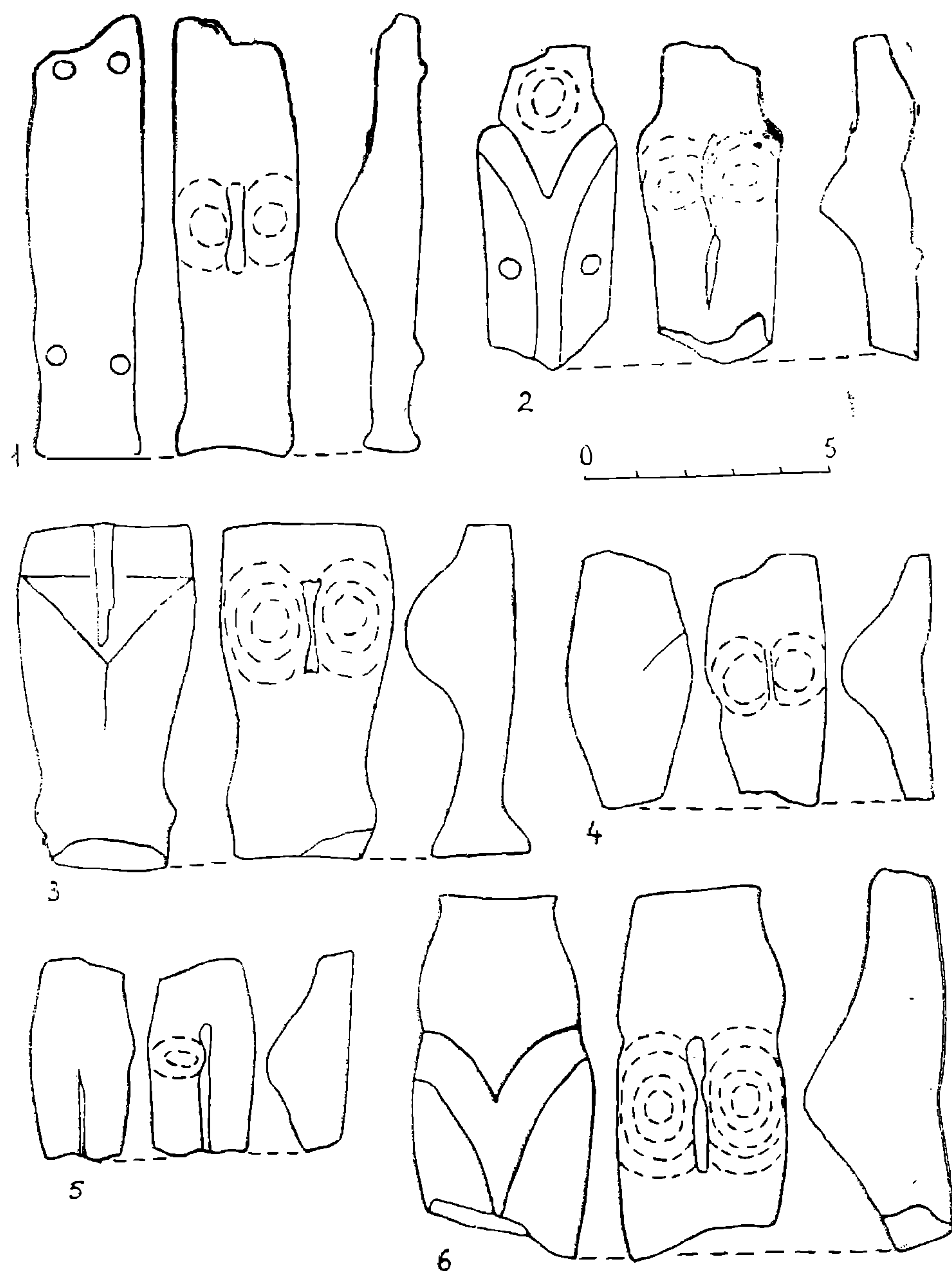

Fig.5. Fulga. Figurine fragmentare de tip Aldeni II.

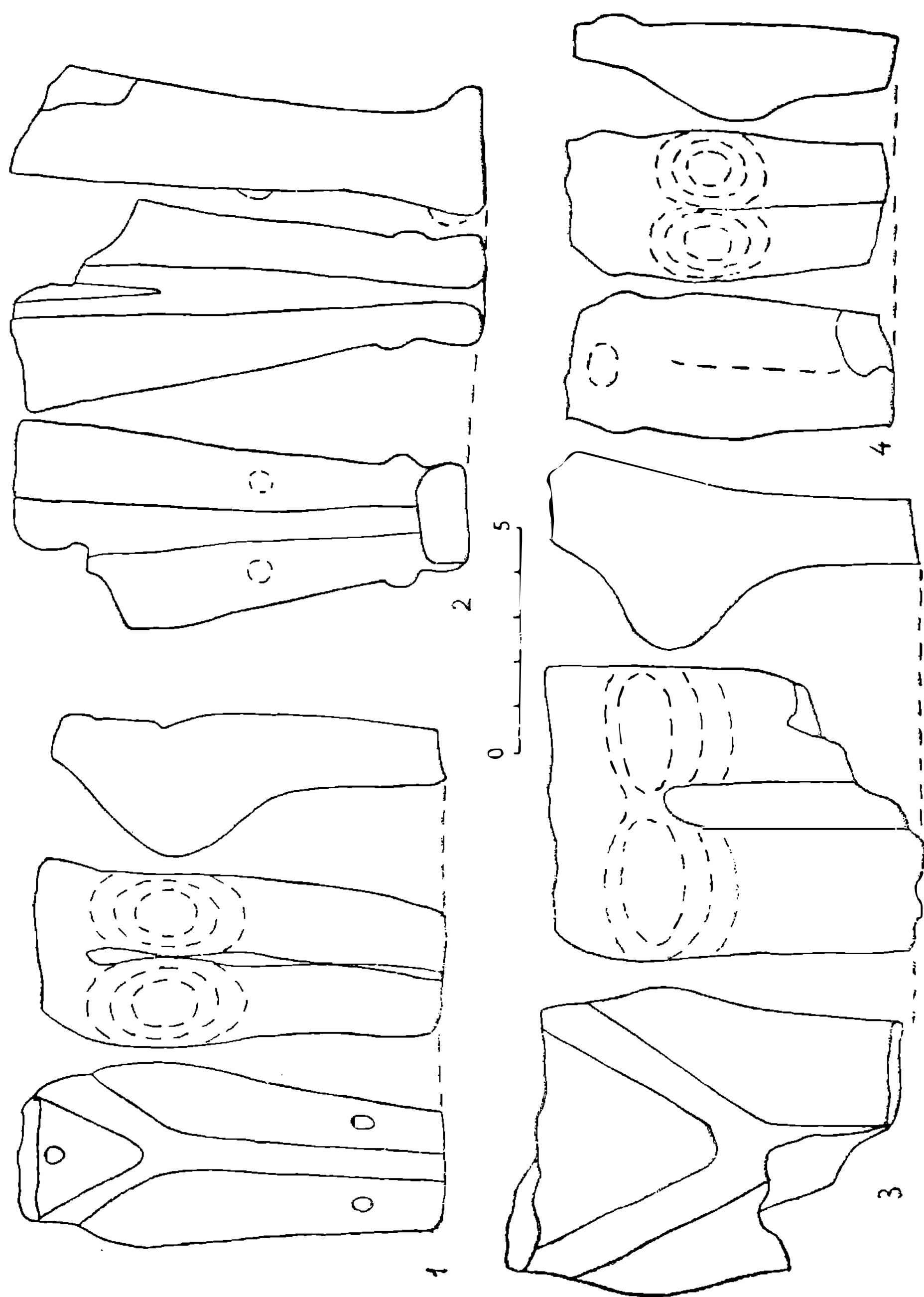

Fig.6. Fulga. Figurine fragmentare de tip Aldeni II.

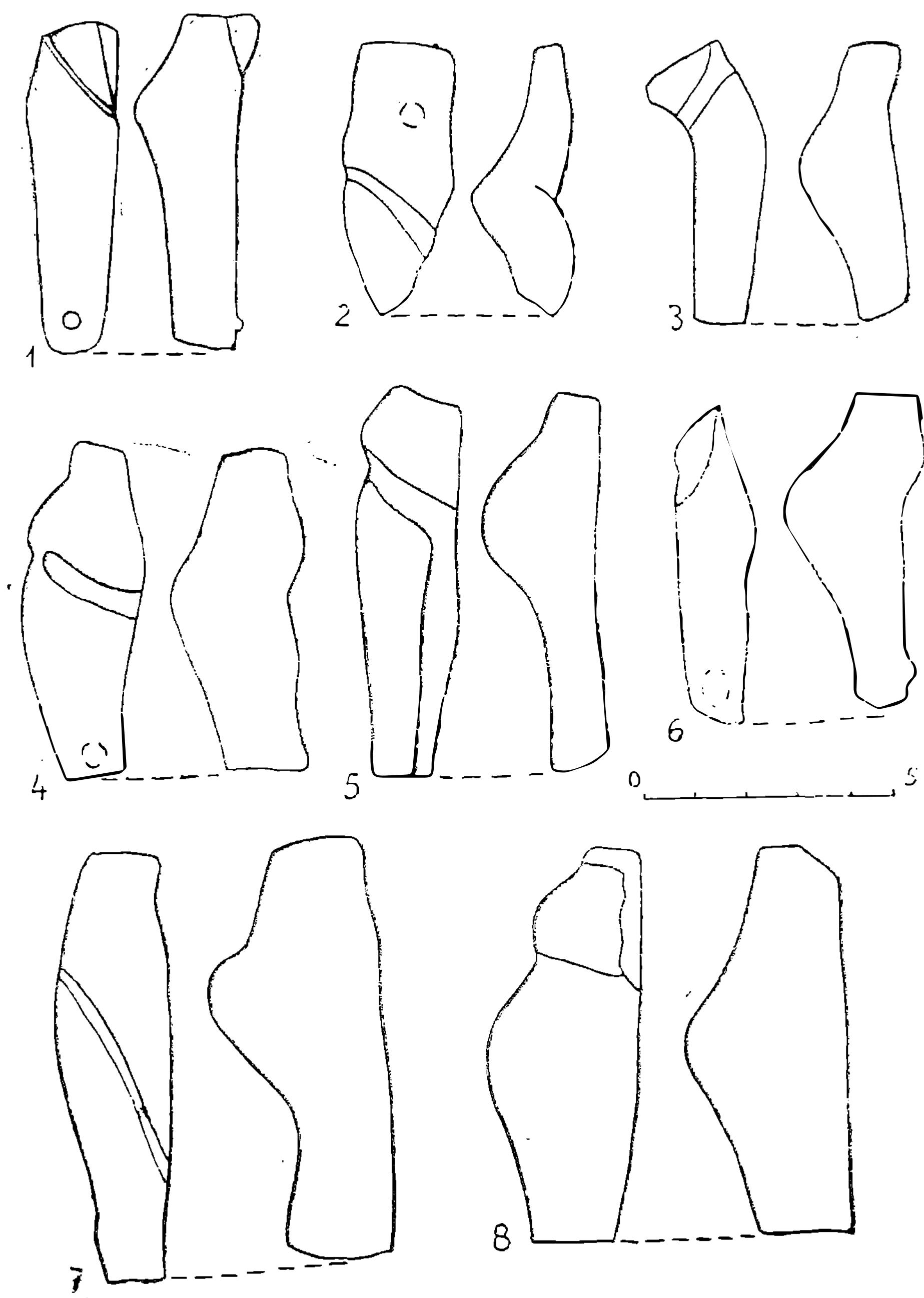

Fig.7. Fulga. Figurine fragmentare de tip Aldeni II.

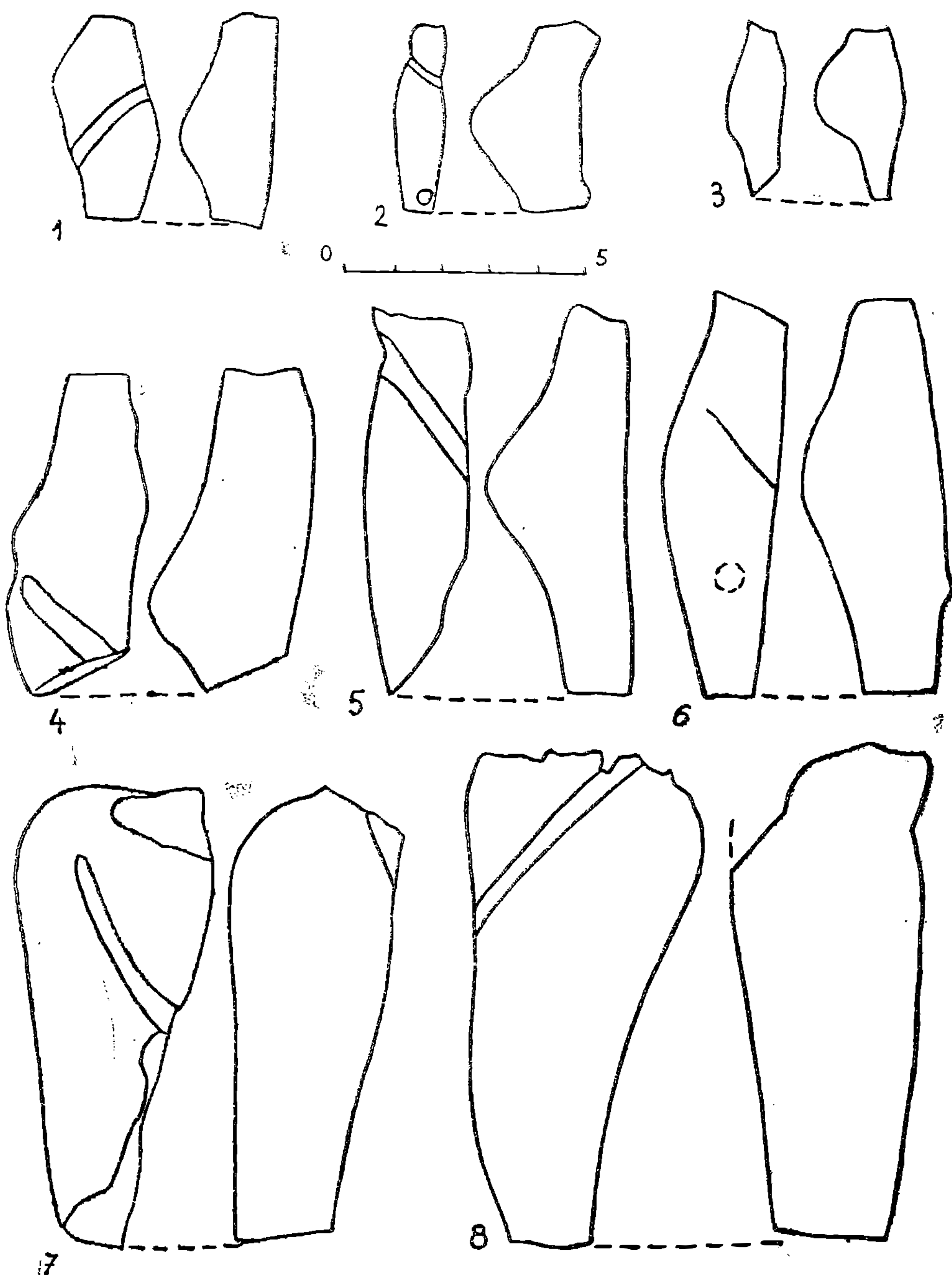

Fig.8. Fulga. Figurine fragmentare de tip Aldeni II.

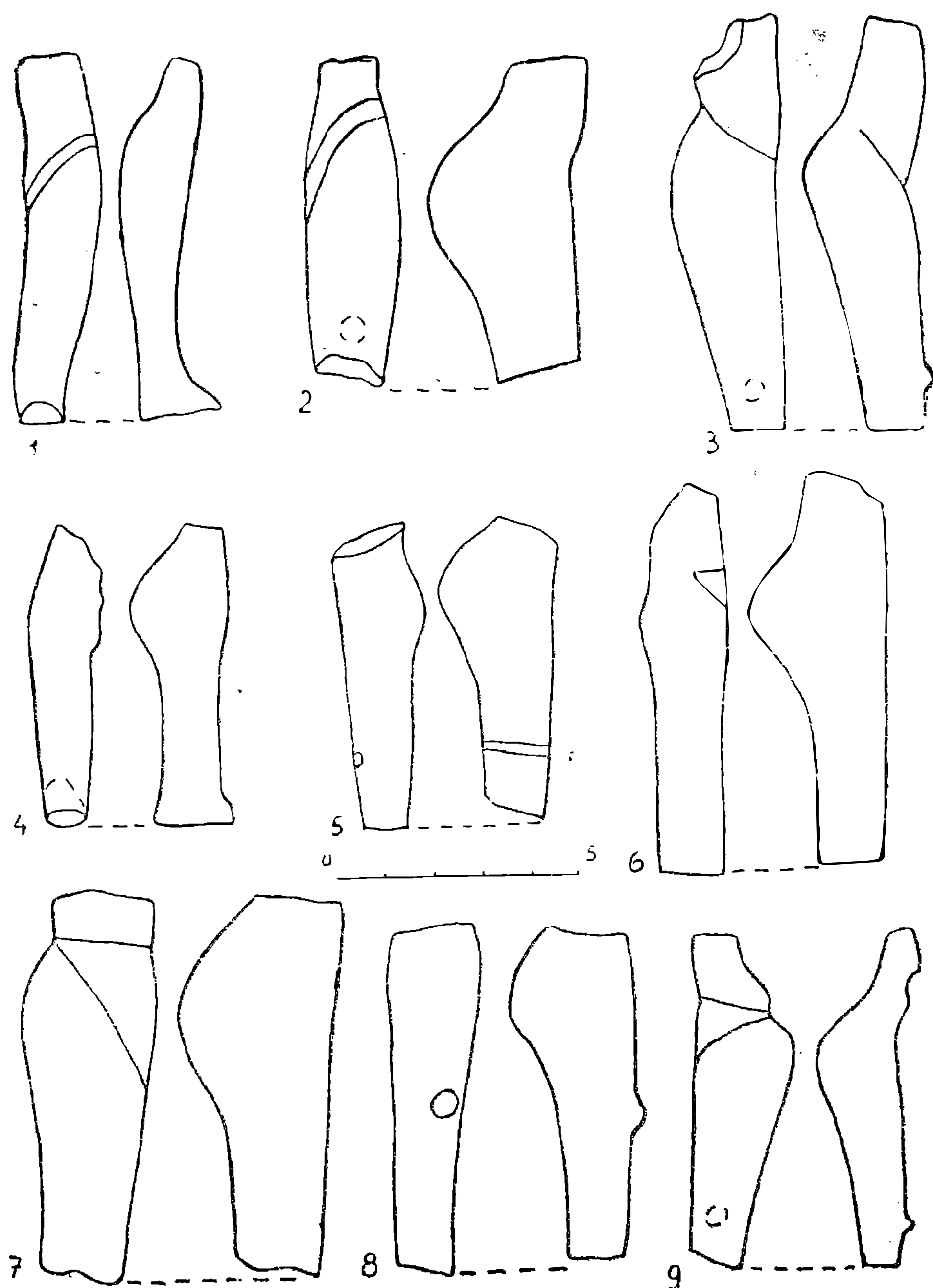

Fig. 9. Fulga. Figurine fragmentare de tip Aldeni II.

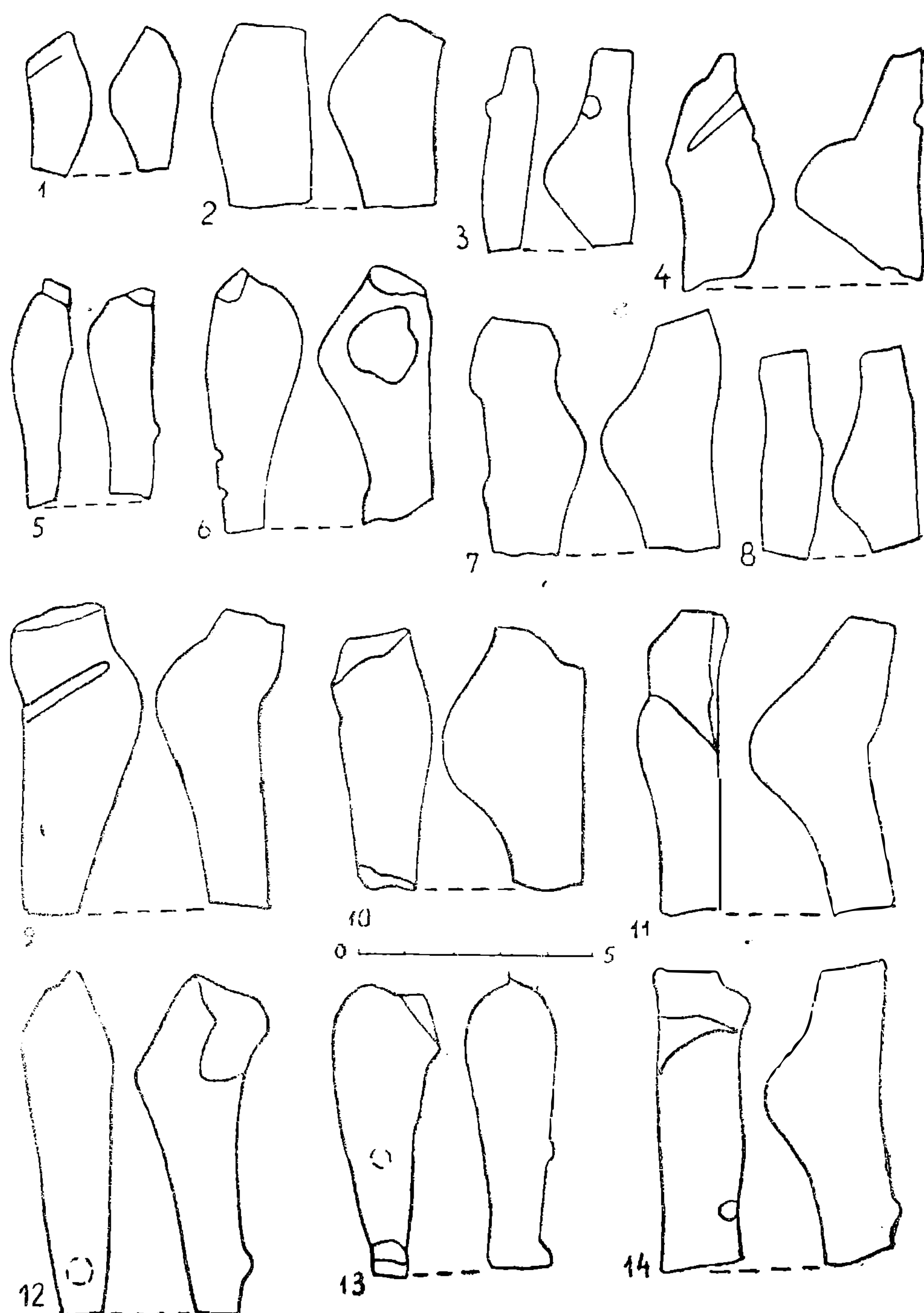

Fig.10. Fulga. Figurine fragmentare de tip Aldeni II.

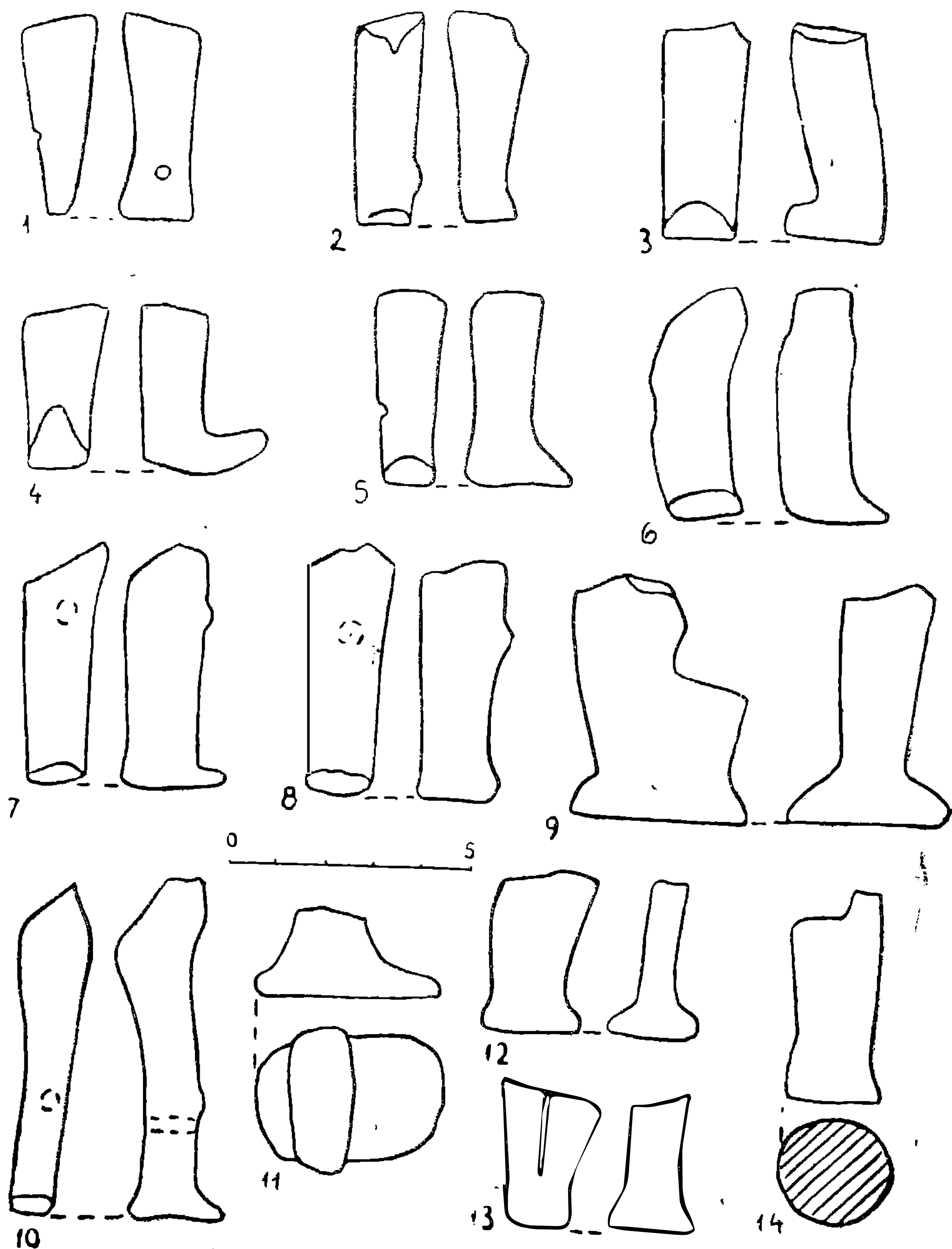

Fig.11. Fulga. Picioare de figurine de tip Aldeni II.

seşte capul, ca şi la celelalte piese descrise. Braţele le avea întinse lateral şi cu antebraţele îndoite în sus. Fesele sunt destul de proeminente. Are indicat, în relief, sexul. Picioarele sunt depărtate unul de altul. Pe figurină nu sunt indicate alte amănunte anatomice.

Din lotul studiat mai fac parte câteva fragmente mai mici din corpul unor figurine, piese care nu prezintă nici un amănunt semnificativ (fig. 12)

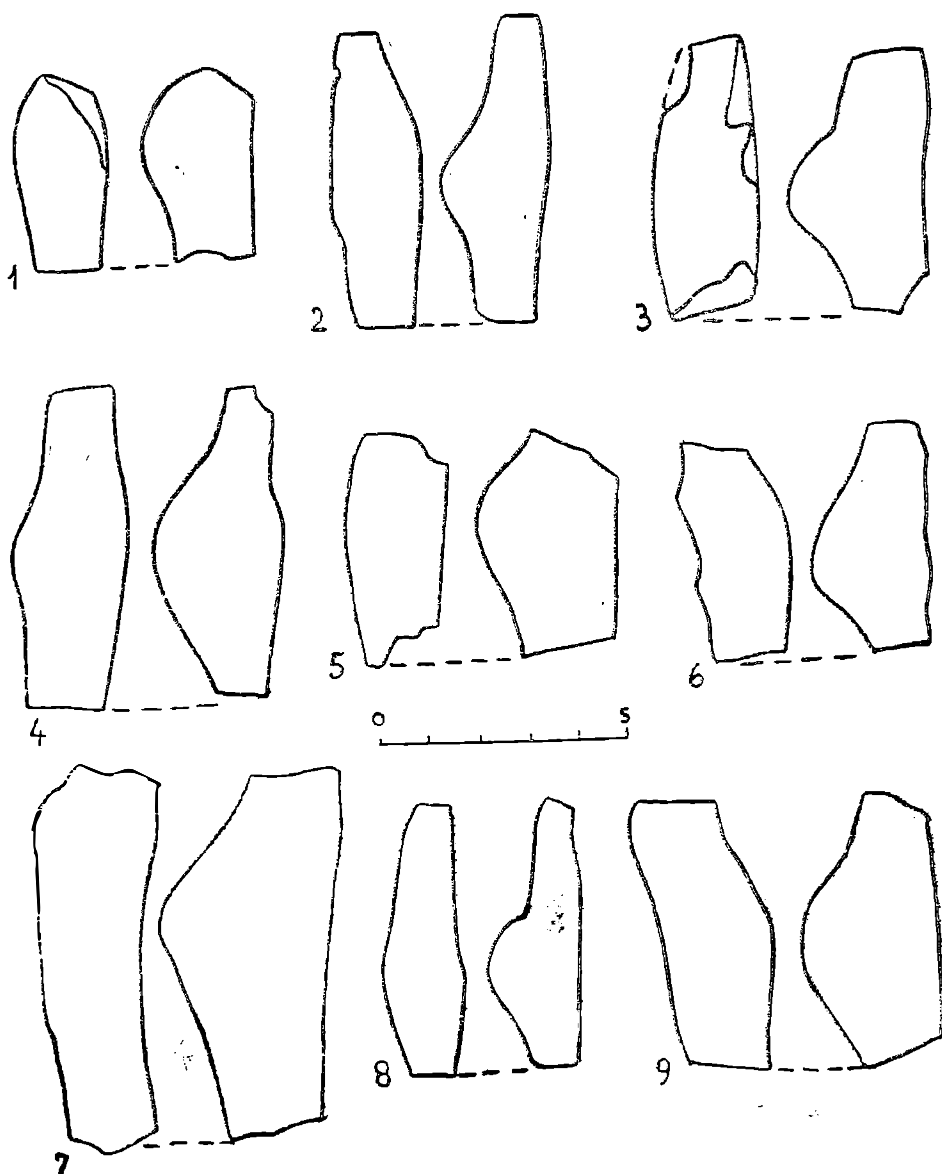

Fig.12.Fulga. Figurine fragmentare de tip Aldeni II.

Din analiza figurinelor antropomorfe studiate rezultă că toate au fost lucrate din lut fin.

Persoanele care modelau figurinele trebuiau să respecte anumite reguli, atunci când le făceau. Regula principală a fost următoarea: nici o astfel de figurină nu a fost modelată de la început în întregime. Mai întâi se realiza (pe verticală) o jumătate din corp, cu mâna şi cu piciorul corespunzător apoi cealaltă jumătate şi după aceea cele două părţi erau lipite pentru a forma figurina. Din cercetarea capetelor de figurine reiese că ele nu au fost făcute tot din două bucăţi, ci întreg capul a fost modelat odată şi, desigur, a fost lipit apoi pe corpul realizat mai înainte. Urma o altă operaţie importantă, anume aceea a acoperirii întregii figurine cu un strat subţire de lut foarte fin, netezit apoi cu grijă. De abia după aceea, în unele cazuri, se aplicau (sub forma unor pastile rotunde mici) sânii, genunchii şi fluierele picioarelor. În alte cazuri amănuntele anatomice respective erau realizate prin ciupirea pastei.

Subliniem că pe figurinele descrise nu sunt redate indicii în privinţa îmbrăcămintei sau a unor eventuale podoabe.

După cum am amintit, aspectul cultural Aldeni II s-a format în nord-estul Munteniei şi în sudul Moldovei, în zona de interferenţă dintre culturile Cucuteni şi Gumelniţa[7]. Este normal să se analizeze şi să se arate contribuţia fiecăreia din cele două culturi în ceea ce priveşte plastica antropomorfă, cu semnificaţie importantă în domeniul manifestărilor magico-religioase. Ţinând seama de numărul destul de mare de figurine din lotul studiat, considerăm că suntem în măsură să răspundem cu destulă certitudine la problema pusă.

În privinţa asemănărilor şi deosebirilor lotului de figurine antropomorfe studiat cu acelea din arealul culturii Cucuteni, constatăm următoarea situaţie:

— Dacă avem în vedere forma capului se pot observa unele asemănări între figurinele din aşezarea de tip Aldeni II de la Fulga şi cele din faza Cucuteni A din aşezarea de la Hăbăşeşti. Astfel, o singură figurină din această aşezare are capul aproape rotund, împărţit în doi lobi, ca şi cele de la Fulga, dar gâtul său este destul de mult lăţit la partea inferioară[8]. În schimb, majoritatea pieselor de la Hăbăşeşti au capul, împreună cu gâtul, reprezentat ca o prelungire, de formă aproape conică[9] şi, de multe ori, fără indicarea nasului şi a gurii[10].

— La ambele categorii de piese — de la Fulga şi de la Traian, din aşezarea datând din faza Cucuteni A—B, capul figurinelor este rotund, cu faţa sub forma a doi lobi, despărţiti de nasul proeminent[11]. La Traian, pe marginea capului s-au făcut două orificii mici[12], iar la Fulga s-au făcut, de obicei, câte trei.

— Figurinele din faza Cucuteni B din Moldova, au capul tot aproape rotund cu faţa despărţită în doi lobi[13], oarecum asemănători, ca formă, cu figurinele de la Fulga. Pe figurinele din faza Cucuteni B s-a făcut, de regulă, câte un singur orificiu

[7] Gh. Ştefan şi E. Comşa, *op. cit.*, p. 97.

[8] H. Dumitrescu, cap. *Plastica*, în *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954, p. 405 (fig. 32/1).

[9] *Ibidem*, p. 407 (fig. 33/1,6).

[10] *Ibidem*, de ex. p. 408 (fig. 34/1—7).

[11] Vl. Dumitrescu, Dacia, 9—10, 1941—1944, p. 24 (fig. 9).

[12] *Ibidem*, p. 24 (fig. 9).

[13] Natalia Berlescu, ArhMold, 2—3, 1964, p. 85 (pl. V).

micuț, pe mijlocul fiecărui lob [14], cu intenția de a reda ochii. La Fulga, grupurile de orificii s-au făcut spre margine și acolo au avut o altă semnificație.

— De obicei, figurinele din faza Cucuteni A au tot corpul și picioarele acoperite cu linii incizate, dese, dispuse simetric [15], iar în fazele Cucuteni A—B și Cucuteni B, figurinele au decor pictat [16], elemente decorative ce nu se constată pe figurinele de la Fulga.

— Figurinele din faza Cucuteni A—B de la Traian au corpul mai lat, sus și jos, iar la mijloc este mai îngust [17], cu totul deosebit de cele de la Fulga.

— Mâinile la figurinele din faza Cucuteni A de la Hăbășești [18], cele din faza Cucuteni A—B de la Traian [19] și cele din faza Cucuteni B din diferite așezări din Moldova [20] sunt redate ca prelungiri scurte, aproape conice, iar la Fulga figurinele au mâinile sub forma unor prelungiri scurte, late, uneori îndoite din coate, cu antebrațele în sus.

— Forma picioarelor diferă și ea. În așezarea din faza Cucuteni A de la Hăbășești [21] ca și în cea din faza Cucuteni A—B de la Traian [22] și în cele din faza Cucuteni B [23], de multe ori, partea inferioară a picioarelor este aproape ascuțită, în timp ce în complexul de la Fulga acea porțiune a picioarelor este lățită, având și indicarea labelor picioarelor.

Din comparația făcută rezultă că figurinele studiate de la Fulga se deosebesc, în mare măsură, de cele din arealul culturii Cucuteni și, prin urmare, nu există o legătură genetică între figurinele de tip Aldeni II de la Fulga și cele de tip Cucuteni.

Să analizăm, în continuare, asemănările și deosebirile între figurinele de tip Aldeni II de la Fulga și cele din aria culturii Gumelnița.

— În cursul fazei fazei Gumelnița A, cât și a celei Gumelnița B, capul figurinelor este, de obicei, de formă rotundă [24], mai rar rombică, având gâtul îngust. În plus, pe diferite figurine gumelnițene sunt indicați ochii și gura [25], iar spre marginea exterioară s-au făcut câte două, de obicei, sau câte trei orificii mici [26]. Caracteristici similare prezintă și figurinele de la Fulga. Se constată și o mică deosebire. Adesea, pe bărbia figurinelor gumelnițene s-au făcut câteva înțepături [27](indicând tatuajul), ceea ce nu se observă pe figurinele de la Fulga.

În privința modelării capului și a picioarelor se constată diferite elemente de asemănare.

— Un element important îl constituie faptul că toate figurinele erau modelate din două părți, verticale [28].

— Forma corpului celor două categorii de figurine este asemănătoare. De regulă. corpul este prelung, cu marginile drepte, paralele sau puțin arcuite [29].

[14] *Ibidem*, de ex. p. 85 (pl V/4, 6, 11, 12).
[15] H. Dumitrescu, *op cit.*, de ex. p. 405 (fig. 32/5—14)
[16] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 24 (fig. 9) și Natalia Berlescu, *op. cit.*, p. 85 (pl. V/11—13).
[17] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 24 (fig. 8/1; fig. 9).
[18] H. Dumitrescu, *op. cit.*. p. 407 (fig. 33/1, 6).
[19] Vl. Dmitrescu, *op. cit.*, p. 24 (fig. 9).
[20] Natalia Berlescu, *op. cit.*, p. 85 (pl. V/1, 2, 4—6, 10).
[21] H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 405 (fig. 32/5, 7) și p. 407 (fig. 33/12).
[22] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 24 (fig. 8).
[23] Natalia Berlescu, *op. cit.*, p. 90 (pl. X).
[24] D. V. Rosetti: JPEK, 12, 1938, pl. 13/11 și pl. 17/11.
[25] *Ibidem*, de ex. pl. 13/11, 12 și pl. 17/3, 4.
[26] *Ibidem*, de ex. pl. 17/1—4.
[27] *Ibidem*, de ex. pl. 17/1, 4, 5.
[28] *Ibidem*, de ex. pl. 11/3, 4.
[29] *Ibidem*, de ex. pl. 16/1, pl. 18/4.

— Picioarele sunt despărţite şi la fel de groase, până la bază, unde sunt adesea, lăţite pentru a reda labele[30].
— Pe figurinele Gulmelniţa, cât şi pe cele de la Fulga, sexul este indicat, adesea, prin linii incizate[31].
— Spre deosebire de figurinele de tip Aldeni II studiate, pe diferite piese gumelniţene s-a făcut un decor din linii incizate[32], redând, uneori, părţi din îmbrăcămintea oamenilor din vechime.

Prin urmare, în privinţa tipurilor de figurine complexul de tip Aldeni II de la Fulga se aseamănă mult cu cele folosite de comunităţile gumelniţene de pe întinsul Munteniei, dar prezintă şi unele deosebiri mărunte.

Ţinând seama de aceste constatări considerăm că în privinţa caracteristicilor figurinelor de la Fulga, un rol deosebit l-au avut cele folosite de către purtătorii culturii Gumelniţa. Faptul îl explicăm prin poziţia aşezării, aflată în apropiere de marginea de nord a arealului culturii Gumelniţa. De asemenea, considerăm că nu trebuie exclusă posibilitatea ca, pe baza relaţiilor destul de strânse, inclusiv de rudenie, dintre comunităţile Aldeni II şi cele Gumelniţa, în aşezarea de la Fulga să fi ajuns şi unele figurine gumelniţene propriu-zise.

În încheiere, considerăm că, prin prezentarea lotului destul de bogat de figurine descoperite prin săpăturile de la Fulga, contribuim la o mai bună cunoaştere a caracteristicilor diferitelor categorii de figurine antropomorfe de lut ars (care reflectă evident cultul fertilităţii) din aria de răspândire a aspectului cultural Aldeni II, precum şi unele aspecte ale relaţiilor acelor comunităţi cu cele aparţinând culturilor vecine.

FIGURINES DE L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE DÉCOUVERTES DANS LE SITE DE FULGA (DÉP. DE BUZĂU)

RÉSUMÉ

Pendant les fouilles archéologiques efféctuées par Prof. Gh. Ştefan, dans une agglomération appartenant à l'aspect culturel Aldeni II, qui se trouve sur le territoire du village de Fulga, ont été decouvertes de nombreuses fragments de figurines anthropomorphes en terre cuite.

L'auteur a analysé ces pièces présentant leur caractéristiques typologiques. Dans la partie finale de l'article l'auteur fait une comparaison des différents types de figurines avec celles de l'aréal des cultures de Cucuteni et de Gumelniţa, arrivant à la conclusion que les figurines de Fulga sont trés semblables aux figurines de la culture de Gumelniţa et tout à fait différentes de celles appartenant à la culture de Cucuteni.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig.1. Fulga. Têtes de figurines en terre cuite provennant de l'agglomération de type Aldeni II.

Fig.2. Fulga. Figurine masculine en terre cuite (1) et figurines fragmentaires en terre cuite (2—11) de type Aldeni II.

Fig. 3. Fulga. Figurines fragmentaires de type Aldeni II.

Fig.4. Fulga. Mains (1—4) et pieds (5) appartenant à des figurines de type Aldeni II.

Fig. 5—12. Fulga. Figurines fragmentaires de type Aldeni II.

30 *Ibidem*, de ex. pl. 11/2, 6; pl 16/6—9.
31 *Ibidem*, de ex. p.l 16/6—8
32 *Ibidem*, de ex. pl. 11/2, 4, 6, 7; pl. 16/5; pl. 18/4.

80 DE ANI DE CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA HISTRIA. BILANȚ ȘI PERSPECTIVE

de AL. SUCEVEANU

În 1994 se împlinesc 80 de ani de când Vasile Pârvan a descoperit cetatea greco-romană Histria. Cele opt decenii care s-au scurs din 1914 constituie nu numai un prilej de satisfacții pentru noi, cei care ne-am închinat viața cercetării acestui unic colț de lume — în măsura în care în tot acest răstimp s-au oferit lumii științifice contribuții de o inatacabilă valoare —, ci și momentul unei lucide evaluări a marilor obligații care ne stau astăzi în față.

În cele ce urmează vom trece mai întâi în revistă rezultatele obținute până în 1989 (cercetări, publicații, realizări muzeistice și administrative) pentru a trece apoi la perspective. Cu atât mai mult din acel moment au a ne interesa nu numai chestiunile științifice (săpăturile care se efectuează în prezent și rostul lor, publicațiile mai mult sau mai puțin iminente care pot rezulta din acestea și, în fine, dar desigur de o importanță deosebită, problemele care urmează a fi elucidate, altfel spus o propunere pe plan de cercetare), ci și cele muzeistice (amenajări și consolidări) și desigur administrative.

Iar dacă pentru prima parte a intervenției noastre există precedente remarcabile [1], ideea publicării unui plan de cercetare precum și a problemelor muzeistice și administrative conexe este, cel puțin în literatura românească de specialitate, inedită. Aceasta nu înseamnă cumva că cercetările de la Histria s-ar fi desfășurat fără un plan. Dar este sigur că acest plan a evoluat de la momentul pionieratului lui Pârvan la cel din 1949, când remarcabila echipă de specialiști — cum vom vedea îndată — a căutat să îmbrățișeze totalitatea problemelor legate de zona urbană, suburbană, cimiterială și desigur rurală a Histriei, Or, tocmai rezultatele acestor cercetări ne permit astăzi trasarea unui plan mai nuanțat, după cum este sigur că peste alte câteva decenii rezultatele cercetărilor noastre vor prilejui întocmirea unui nou program, pe cât de amplu pe atât de specific. Iar dacă generația noastră are privilegiul de a pune pentru prima oară pe hârtie un asemenea plan [2], este sigur că fiecare generație — din zecile câte se vor succeda la Histria — va trebui să transforme privilegiul în obligație.

*

Din cei 12 ani (1914 — 1926) cât i-a fost dat lui V. Pârvan — în calitate de director al Muzeului Național de Antichități — să conducă săpăturile arheologice de la Histria, doar în nouă ani (1914 — 1916; 1921 — 1926) s-au putut desfășura campanii normale. Primul război mondial avea așadar să-l îndurereze pe marele

[1] Din excelenta, dealtfel, listă bibliografică a publicațiilor despre Histria, întocmită de Al. Avram la sfârșitul volumului *Histria Eine Griechenstadt*... (vezi nota 19) lipsesc totuși trei asemenea contribuții și anume: D. M. Pippidi, BCH, 82, 1958, 1, p. 335 — 350; Gabriella Bordenache, Rendiconti dell' Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti (Napoli), N. S., 34, 1959 (1960), p. 177—196; Em. Condurachi, *Histria*, București, 1960.

[2] Mulțumindu-le doamnelor Catrinel Domăneanțu și arh. Monica Mărgineanu-Cârstoiu, precum și d-lor Alexandru Avram, Octavian Bounegru și Mircea Victor Angelescu pentru utilele lor observații la prezentul text, rezultă că demersul nostru poate fi socotit un produs al actualei echipe științifice de la Histria, în cea mai mare parte a ei.

S C I V A, tomul 45, nr. 2, București, aprilie—iunie 1994, p. 123—143

nostru predecesor nu numai prin atrocitățile sale, ci și prin vandalismul comportamentului armatelor dușmane chiar la Histria [3]. Într-un răstimp relativ scurt, Pârvan reușește — la nivelul de atunci al metodelor de cercetare arheologică — să degajeze la exterior conturul cetății romano-bizantine (în numai doi ani!), din interiorul căreia mai scoate la lumină parțial piața mare a acesteia, cartierul ei oficial, termele, o bazilică creștină și face primele sondaje în ceea ce aveam să știm mai târziu că reprezenta zona sacră a orașului grecesc. Soarta crudă, care l-a răpit lumii științifice la 45 de ani neîmpliniți, precum și straniul presentiment al morții — în preziua căreia dă dispoziții executorului său testamentar să-i distrugă până și cele mai neînsemnate note — au făcut ca generosul plan de publicații privind Histria, trasat în 1916, să nu poată fi decât parțial îndeplinit. În fapt, cu excepția unor rapoarte privind campania din 1914 [4], Pârvan nu publică decât culegerea de inscripții intrată în literatura de specialitate cu numele de *Histria*, IV, căreia îi mai adaugă două noi ponderoase memorii epigrafice, *Histria*, VII și un amplu articol în revista Dacia [5].

Ceea ce va fi săpat însă la Histria echipa condusă de Pârvan aveam s-o aflăm — e drept, foarte sumar — dintr-o publicație a succesorului său la conducerea șantierului, Scarlat Lambrino [6]. Acestui remarcabil epigrafist îi mai datorăm de altfel un nou memoriu epigrafic [7], pe lîngă o serie de contribuții de aceeași natură [8]. Adăugând remarcabila lucrare a soției sale, Marcelle Flot-Lambrino, despre ceramica arhaică de la Histria [9], rezultă că perioada 1927 — 1942, în care deci conducerea șantierului i-a aparținut lui Sc. Lambrino — excesiv incriminată după 1949 —, nu va fi fost mult mai săracă în publicații decât cea a lui Pârvan. Aceasta nu înseamnă că n-am fi dorit să știm mai multe despre sondajele destinate recoltării ceramicii arhaice, ca și despre săpăturile din cetate (cartierul oficial și terme), de la incinta romană timpurie (degajată atunci pe ambele laturi) sau despre unele sondaje care au fost efectuate în ceea ce avea să se numească mai târziu sectorul X.

Anul 1949 — ne face sau nu plăcere să o recunoaștem — înseamnă — pentru a ne exprima în limbajul documentelor epigrafice histriene — o a doua înființare a șantierului arheologic Histria. Sub îndrumarea succesivă a lui Emil Condurachi (1949 — 1970, perioadă în care Muzeul Național de Antichități este trasformat, în 1956, în Institutul de Arheologie al Academiei Române, denumit astăzi „Vasile Pârvan'' și devenit astfel succesorul de drept și de fapt al vechiului muzeu), Dio-

[3] Iată însuși textul lui Pârvan, cu care debutează așa-numita *Histria*, VII (vezi nota 5), text de o încărcătură emoțională ce merită apărată de pericolul uitării: „Răsboiul a trecut peste vechea noastră colonie milesiană cu aceeași furie oarbă ca peste așezările contemporanilor. Năvălitorii n-au avut nici o cruțare față de ruinele singuratice. Gândul că fiece marmoră mutilată e un simbol tocmai al nimicniciei oricărei glorii sau biruințe omenești, nu i-a atins. În frumusețea melancolică a acestor memoriale rănite, ei n-au văzut decât încă o bogăție, bună de răpit și dus la ei. Acolo unde zidul ținea, încă dintru început, strâns legat între pietrele lui, monumentul antic, ei au dărâmat zidul, adică au ucis viața ruinelor, și au luat cu ei rara relicvie; când au putut s-o ia — căci în multe locuri, piatra scrisă s-a arătat apoi a fi prea grea și profanatorii au părăsit-o neputincioși și grăbiți, alăturea de zidul sfâșiat''. Cercetând recent arhiva Institutului nostru, dl. Alexandru Păunescu a descoperit o listă a acestor piese, furate, dintre care unele inedite!

[4] V. Pârvan, AA, JDAI, 30, 1915, p. 235 și urm.; ACMI, 1915, p. 190—199.

[5] Idem, *Histria*, IV, AARMSI, 38, 1915—1916, p. 533—732; *Histria*, VII, AARMSI, 3, 2, 1, 1923, 133 p.; Dacia, 2, 1925, p. 198—248.

[6] Sc. Lambrino, Boabe de grâu, I, 1930, 10, p. 575—591.

[7] Idem, Dacia, 3—4, 1927—1932, p. 378—410.

[8] Idem, REL, 11, 1933, p. 457—463; Istros, 1, 1934, p. 117—126; Archaiologike Ephemeris, 100, 1937, p. 352—362; *Miscelânea... Coelho*, II, Lisabona, 1949, p. 169—177; Revue des Etudes Roumaines, 5—6, 1960, p. 180—217.

[9] Marcelle Flot-Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, București, 1938, 375 p.

nisie M. Pippidi (1971 — 1981) și a lui Petre Alexandrescu (1982 — până în prezent, cu excepția anului 1989), Histria este cercetată — așa cum spuneam — nu numai pe toată suprafața apărată de diferitele incinte, ci și în necropola tumulară sau în teritoriul ei rural. O punctare a principalelor sectoare ne va concretiza mai bine această amplă deschidere a cercetărilor arheologice.

Chiar dacă criticată de urmași — și aceasta în primul rând datorită interpretărilor pe care le-a prilejuit — secțiunea magistrală est-vest a avut incontestabilele ei merite. Astfel, pentru a relua enumerarea zonelor cercetate de la est la vest (fig. 1), *în cetatea romano-bizantină*—reclădită peste ceea ce știm astăzi a fi reprezentat acropolea orașului grecesc — secțiunea menționată a dus la descoperirea a două importante ansambluri romano-bizantine și anume cartierul rezidențial din estul orașului și bazilica creștină din estul pieței mari. Amintitul cartier rezidențial—intrat în literatura de specialitate sub numele de sectorul Domus — va fi cercetat până în 1968 (Iorgu Stoian, Emilian Popescu și Mihai Sâmpetru)[10], identificându-se practic trei asemenea *domus*. După dezvelirea bazilicii creștine menționate, Grigore Florescu — ale cărui merite în repunerea pe linie de plutire a șantierului, după o întrerupere de aproape zece ani, nu pot fi îndeajuns subliniate — deschide noi sectoare de cercetare atât de-a lungul principalelor străzi, cât și în așa-numitele sectoare Cetate și Economic (împreună cu Ion Iosif Russu de la Institutul de Arheologie din Cluj-Napoca), cercetări continuate până în 1965 de Aurelian Petre. Măcar la fel de importante s-au dovedit a fi cercetările aceluiași Gr. Florescu la monumentele dezvelite de înaintași, cum ar fi zidul de incintă romano-bizantin și termele din interiorul acestuia (ulterior denumite Terme I.) Și chiar dacă cercetări ulterioare (cum ar fi cele ale lui Nubar Hampartumian, arh. Dinu Theodorescu și ale doamnelor Catrinel Domăneanțu și arh. Anișoara Sion la incintă sau ale subsemnatului, împreună cu Anișoara Sion la Terme I) au adus unele modificări sau date noi privind cele două monumente, este sigur că nici cronologia relativă (uneori nici chiar cea absolută) propuse de Gr. Florescu n-au putut fi radical schimbate.

Adăugând deschiderea, la cumpăna dintre deceniile șase și șapte, a încă trei sectoare de cercetare și anume așa-numitul sector A (după sigla curtinei și turnului adiacent), sub conducerea d-nei Catrinel Domăneanțu, a unui alt sector, dezvelit cândva de Harilau Metaxa (sub conducerea lui N. Hampartumian și Dumitru Vâlceanu) și în fine a unei cercetări mai ample a subsemnatului, împreună cu Costin Scorpan (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța) între 1969—1970, iar din 1984 cu colaborarea lui Crișan Mușețeanu (Muzeul de Istorie a României) și Octavian Bounegru (Universitatea „A. I. Cuza" din Iași) în chiar centrul orașului, un loc aparte se cuvine a fi rezervat cercetărilor din zona sacră a orașului grecesc (sector Templu). Aici un numeros colectiv (din rândul căruia fie aici citați doar D. M. Pippidi, Gabriella Bordenache, Victoria Eftimie—Andronescu, Suzana Dimitriu, P. Alexandrescu și Alexandru Simion Ștefan) a scos la lumină, între 1949 și 1980, primul ansamblu coerent de caracter sacru din cetatea greacă, suprapus de o densă locuire civilă romană și romano-bizantină.

[10] În acest caz și în continuare nu-i vom cita decât pe autorii principali ai săpăturilor, nu și coloboratorii ocazionali sau foarte numeroșii studenți participanți la aceste cercetări. Totodată precizăm că n-am marcat instituția decât la colaboratorii din afara Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din București; rezultă deci că cercetătorii cărora nu li se indică instituția aparțin Institutului nostru sau măcar i-au aparținut în perioada cât efectuau respectivele cercetări.

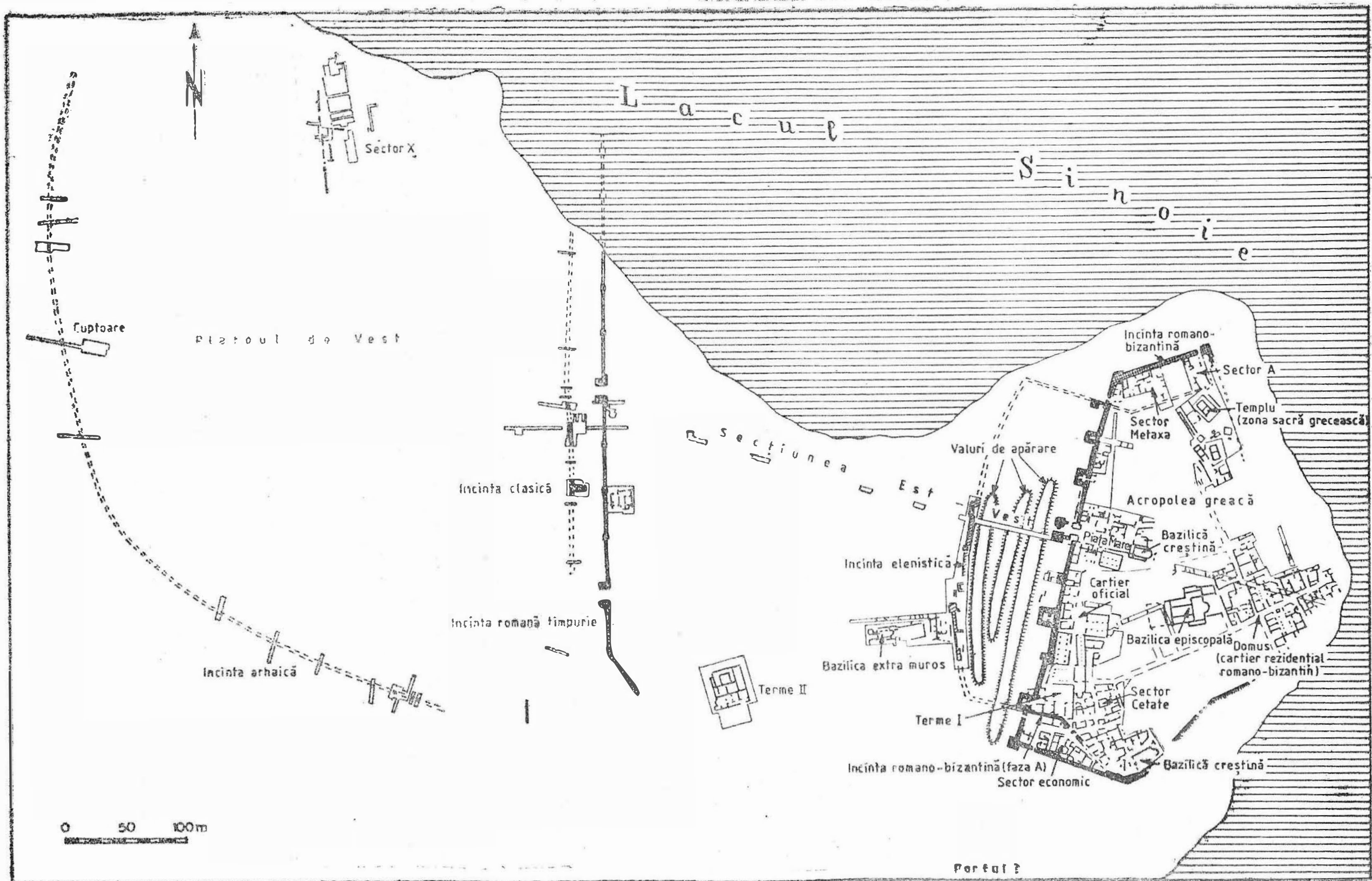

Fig.1. Histria. Planul general al săpăturilor din cetate.

Continuând așadar enumerarea sectoarelor de la est la vest, constatăm că și în a doua zonă—*cea cuprinsă între incinta romano-bizantină și cea romană timpurie* — secțiunea est-vest își va fi avut indiscutabila ei importanță. Datorită ei s-a practicat o primă secțiune a celor trei valuri din fața cetății romano-bizantine, s-a identificat incinta elenistică a orașului (cercetată de Vasile Canarache, de la Muzeul din Constanța, în asistența lui Constantin Preda) și s-a ajuns la incinta romană timpurie, exemplar publicată de același neobosit Gr. Florescu, împreună cu Gheorghe Cantacuzino. Iar dacă stratigrafia zonei va mai rămâne un timp neclară — repetăm, din pricina interpretării mult prea sumare a respectivei secțiuni — este sigur că cercetările ulterioare, datorate fie lui N. Hampartumian în zona bazilicii *extra-muros*, fie Mariei Coja la incinta romană timpurie fie, în fine, a subsemnatului (împreună cu Anișoana Sion) la Terme II, au adus clarificări semnificative, chiar dacă n-au și epuizat — cum vom vedea mai încolo — problematica zonei.

Al treilea segment urban — *cel cuprins între incinta romană timpurie și cea arhaică* — a fost cercetat fie de către Suzana Dimitriu, împreună cu Carmen Dumitrescu și, mai recent, Catrinel Domăneanțu în așa-numitul Sector X, fie de către Dumitru Tudor (Universitatea București), fie — în fine — de către Maria Coja. Acestei cercetătoare îi datorăm descoperirea incintelor arhaică și clasică, precum și a unui remarcabil cartier artizanal, jaloane decisive pentru înțelegerea evoluției cetății grecești.

Iar dacă cercetările din *necropola tumulară* (fig. 2), inițiate de Vlad Zirra — cel căruia i se datorează dealtfel în mare parte împământenirea metodei stratigrafice la Histria — și continuate până în 1968 de către P. Alexandrescu, au dus la cunoașterea a 40 de complexe funerare de acest gen (dintr-un total de circa 1000), cele din *teritoriu* se arată a fi fost de o diversitate care exclude o prezentare exhaustivă a lor. Profitând de recentul *Forschungsbericht* al lui Alexandru Avram[11], ne vom mulțumi să menționăm doar acele așezări care s-au bucurat de cercetări sistematice, cum ar fi cele de la Tariverdi (dintr-un colectiv mai mult decât fluctuant, numărând printre alții pe Radu Vulpe și P. Alexandrescu, în final pare să se fi impus echipa prof. univ. Dumitru Berciu — C. Preda), Istria-sat (Vl. Zirra), Histria-pod (Konrad Zimmermann de la Universitatea din Rostock și Al. Avram), Nuntași (Catrinel Domăneanțu), Sinoe (V. Canarache) și desigur Fântânele (anchetele aceluiași cercetător — destinate identificării traseului apeductului histrian — au fost continuate, pe o scară mai largă, de semnatarul acestor rânduri).

De pe urma acestor cercetări au rezultat, așa cum reiese din deja citata bibliografie compilată de Al. Avram, peste 300 de publicații. Nu ne vom opri în cele ce urmează asupra rapoartelor preliminare pe cât de utile, pe atât de falacioase, în măsura în care i-au dispensat pe unii cercetători — sau cel puțin așa au crezut ei — de redactarea unor rapoarte definitive. Din păcate întreruperea apariției publicației *Materiale și cercetări arheologice* n-a avut efectul scontat — acela de a-i obliga pe autorii săpăturilor să publice rapoarte definitive — ci, dimpotrivă, a dus la o și mai marcată inactivitate publicistică. Opinând așadar că posteritatea ar fi meritat o atenție sporită din partea tuturor arheologilor români — inclusiv a celor de la Histria—să marcăm totuși faptul că, în pofida celor afirmate mai sus, echipa histriană a reușit să ofere lumii științifice șase volume monografice, importante dacă nu întotdeauna prin conținut, oricum prin numărul lor.

[11] Al. Avram, în *Histria. Eine Griechenstadt*... (vezi nota 19), p. 9—45.

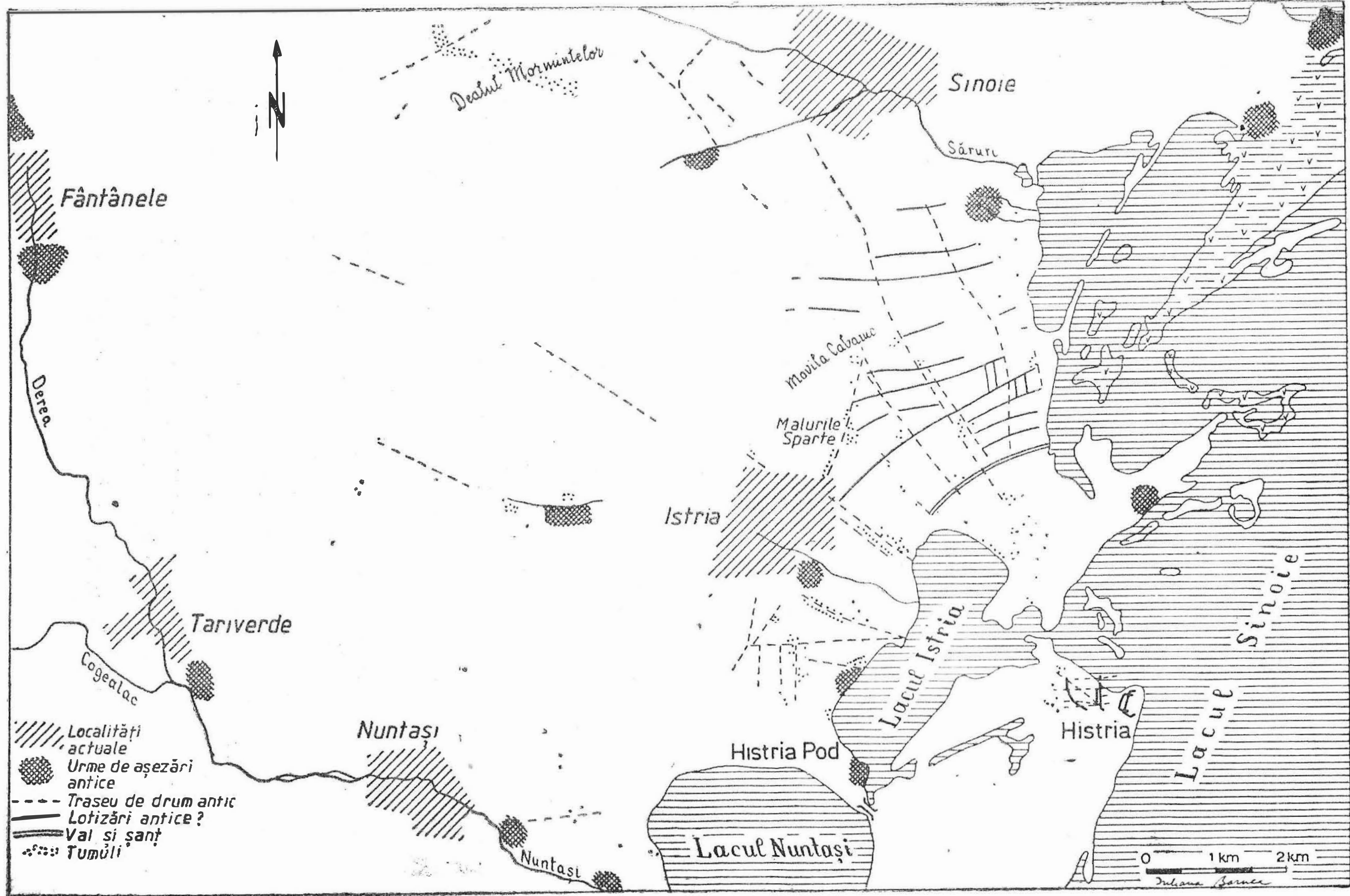

Fig.2. Histria. Cetatea, necropola tumulară și zona rurală învecinată.

Primul dintre ele, apărut în 1954 sub redacția lui Em. Condurachi [12], conține — cum a rezultat și din cele înfățișate mai sus — câteva rapoarte ce pot fi considerate ca definitive (cum ar fi de pildă incintele romană și romano-bizantină sau termele, toate datorate lui Gr. Florescu) pe lîngă o serie de rapoarte asupra unor cercetări incipiente și care nu pot fi privite decât ca niște rapoarte preliminare. Este cazul zonei sacre grecești (D. M. Pippidi), a sectorului X (Em. Condurachi și Suzana Dimitriu), a incintei elenistice (V. Canarache) și a cartierului rezidențial romano-bizantin (I. Stoian). Completat cu o serie de cataloage, dintre care de o deosebită însemnătate se arată a fi fost cel epigrafic, întocmit de D. M. Pippidi, primul volum din seria monografică Histria — divers comentat în anii următori — își va fi dovedit, în opinia noastră cel puțin, indiscutabila sa utilitate.

Trec din păcate nu mai puțin de 12 ani până la apariția celui de-al doilea, publicat în 1966 sub redacția aceluiași Em. Condurachi [13]. În el își găsesc locul trei importante rapoarte definitive și anume cel referitor la necropola tumulară (P. Alexandrescu), la sectorul X dar, din păcate, doar perioada arhaică (Suzana Dimitriu) și, în fine, cel dedicat incintei elenistice în care sarcina lui C. Preda, chiar asociindu-și-l pe arhitectul Aurel Doicescu, s-a dovedit a fi mai mult decât ingrată, aceasta din pricina calității săpăturilor practicate aici de V. Canarache. Nu lipsesc nici din acest volum unele anexe dedicate unor cercetări pluridisciplinare (geologice, antropologice și paleofaunistice) extrem de utile, problemă asupra căreia vom reveni.

Anunțat încă din prefața lui Em. Condurachi la volumul al II-lea, volumul al III-lea avea să vadă lumina tiparului într-o nouă concepție editorială, datorată noului șef al șantierului, D. M. Pippidi. Este vorba nu numai de un nou format, ci de principiul potrivit căruia volumele din seria *Histria* urmau să apară în fascicule dedicate câte unei singure categorii de materiale sau monumente (altfel spus renunțându-se la greoaiele volume miscelanee), principiu care a asigurat o producție publicistică remarcabil de ritmică.

Volumul al III-lea (1973) este închinat așadar de C. Preda și H. Nubar (Nubar Hampartumian) monedelor histriene [14], al IV-lea (1978) de P. Alexandrescu, cu colaborarea Suzanei Dimitriu și a Mariei Coja, ceramicii arhaice și clasice [15], al V-lea (1979) de Maria Coja și Pierre Dupont (Centrul de ceramică antică de la Lyon) atelierelor ceramice precum și analizei produselor acestora [16], iar al VI-lea (1982) de semnatarul acestor rânduri, ajutat de arh. Anișoara Sion, Gheorghe Poenaru Bordea și Gheorghe Vecerdea, celor două edificii termale de la Histria [17]. Adăugând acestui impresionant „pachet'' publicistic editarea *corpus*-ului inscripțiilor histriene (apărut în 1983 în seria *Inscriptiones Scythiae Minoris*) în magistrala redactare a aceluiași D. M. Pippidi [18], rezultă — cu toată obiectivitatea la care ne obligă o asemenea retrospectivă — că, atâta vreme cât s-a aflat

[12] Em. Condurachi și colab., *Histria. Monografie arheologică*, I, București, 1954, 592 p.

[13] Suzana Dimitriu, P. Alexandrescu, C. Preda, arh. A. Doicescu și alții, *Histria*, II, București, 1966, 431 p.

[14] C. Preda, H. Nubar, *Histria*, III, *Descoperirile monetare* 1914 — 1970, București, 1973, 258 p.

[15] P. Alexandrescu, Suzana Dimitriu, Maria Coja, *Histria*, IV, *La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe — IVe s.)*, București—Paris, 1978, 143 p.

[16] M. Coja, P. Dupont, *Histria*, V, *Ateliers céramiques*, București—Paris, 1979, 169 p.

[17] Al. Suceveanu, arh. Anișoara Sion, Gh. Poenaru Bordea, Gh. Vecerdea, *Histria*, VI, *Les thermes romains*, București—Paris, 1982, 236 p.

[18] D. M. Pippidi, *Inscriptiones Histriae et viciniae*, în ISM, I, București, 1983, 544 p.

la cârma șantierului, acest mare învățat a asigurat un ritm de publicare nemaiîntâlnit până atunci și, din păcate, nici după aceea. În fapt, cu excepția volumului miscelaneu — și oarecum conjunctural — publicat la Konstanz am Bodensee, în seria *Xenia* în 1990 sub redacția lui P. Alexandrescu și Wolfgang Schuller (Universitatea din Konstanz)[19] — și în care își găsesc locul contribuțiile arh. Monica Mărgineanu—Cârstoiu, Maria Alexandrescu—Vianu, Catrinel Domăneanțu, P. Alexandrescu, K. Zimmermann, Al. Avram și ale subsemnatului — se poate afirma, cu toată mâhnirea, că s-a creat un *break* publicistic deocamdată egal cu cel dintre 1954 și 1966.

În ceea ce privește celelalte două domenii pe care ne-am propus să le prezentăm aici, se cuvine menționată febrila activitate a Direcției Monumentelor Istorice dintre 1965 și 1977, concretizată în consolidarea în quasi-totalitatea ei (atât cât a fost descoperită) a incintei romano-bizantine, a unei porți a incintei romane timpurii și parțial a celor două edificii termale. Eforturile ulterioare ale Muzeului din Constanța, constând din încercările, cel mai adesea nereușite, de consolidare a unor cartiere de locuit din cetate, n-au putut opri procesul de degradare a monumentelor, ajunse efectiv în stadiul de ruine.

Iar dacă ridicarea noului muzeu (din păcate, însă, prost amplasat încă de când era plănuit de D. M. I.), datorată colegilor noștri constănțeni, ca și construcția a două noi depozite de materiale, au îmbunătățit sensibil ansamblul muzeistic histrian, este sigur și totodată regretabil că din punct de vedere administrativ perioada ultimilor 25 de ani (mai exact din 1964, de când șantierul a trecut în administrația Muzeului din Constanța) a marcat un relativ regres față de cea anterioară. Și când afirmăm acest lucru, avem în vedere deopotrivă criticabila permisiune acordată fostei Cooperative agricole de producție din statul Istria de a practica lucrări agricole, cu mijloace mecanice, pe platoul din vest (ba, uneori, chiar și la est de incinta romană timpurie!) —, adică într-o zonă în care straturile arheologice încep la aproximativ — 0,30 m de la suprafața actualului sol — cât și completa neglijare — desigur din lipsă de mijloace materiale — a fondului locativ, ajuns într-o stare comparabilă doar cu aceea a monumentelor din cetate. Minoră în aparență, ultima chestiune evocată a fost de natură să diminueze drastic numărul cercetătorilor și al studenților participanți la săpături, pentru a nu mai vorbi de oaspeții de peste hotare, situație în care rolul de șantier-școală al Histriei era pus sub un dramatic semn de întrebare.

Aceasta era așadar situația pe care am preluat-o în 1989, împreună cu colegii mei. Din 1990, de când împart grijile șantierului cu P. Alexandrescu — directorul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române — gândurile abia schițate în 1989 au început să prindă contur și ele merită, cum spuneam, o tratare pe cât de diferențiată, pe atât de amplă.

Din punct de vedere științific, prima problemă care se punea pentru un șantier aflat în deceniul opt într-o stare de letargie vecină cu coma era aceea a revigorării *cercetării arheologice propriu-zise*. În măsura în care — cum s-a văzut — existau o serie de cercetări, însumând uneori decenii de activitate, și care nu se concretizaseră încă în rapoarte definitive, s-a impus opinia reluării lor de către

[19] P. Alexandrescu, W. Schuller (editori), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste*, în *Xenia. Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen*, XXV, Konstanz am Bodensee, 1980, 311 p.

arheologii din generația mijlocie sau chiar tânără (participanți sau nu la acele săpături), în scopul creării premiselor pentru valorificarea lor exhaustivă. Repetând deci că actualele sectoare de cercetare sunt destinate pur și simplu valorificării vechilor săpături, să le reluăm pe scurt (fig. 1).

— *Sectorul zonei sacre grecești.* În așteptarea volumului destinat valorificării cercetărilor din această zonă până în 1980 (volum coordonat de P. Alexandrescu) și în măsura în care spre sud ar fi posibilă delimitarea zonei sacre grecești (prin înlăturarea clădirilor romane și romano-bizantine suprapuse), o echipă formată din K. Zimmermann, Al. Avram (participanți la vechile săpături) și arh. Monica Mărgineanu-Cârstoiu a reluat săpăturile din această zonă, cu rezultate care se anunță de pe acum extrem de interesante.

— *Sectorul X.* Faptul că Suzana Dimitriu n-a publicat decât nivelurile arhaice din acest sector a îndreptățit-o pe Catrinel Domăneanțu, ajutată de Carmen Rogoveanu, să solicite reluarea cercetării acestei zone, cu obiectivul elucidării topografiei platoului de vest în perioada elenistică, în corelație directă cu problema așanumitelor temelii olbiene.

— *Sectorul Cuptoare.* Deși acest sector făcuse obiectul volumului al V-lea din seria monografică *Histria*, nevoia unor lămuriri suplimentare legate nu numai de aceste cuptoare elenistice, ci și raportul dintre incinta arhaică și planimetria platoului, i-a determinat pe P. Dupont, Mircea Victor Angelescu și Livia Buzoianu (Muzeul din Constanța) să reia această cercetare.

— *Sectorul Domus.* Văduvit de o publicație monografică pe măsura monumentelor ce le include, acest sector a fost reluat de Oct. Bounegru și Virgil Lungu (Muzeul din Constanța). Ei au început prin decopertarea celei de-a patra *domus*, din colțul de sud-vest al binecunoscutului *quadrivium*, urmând a-și extinde cercetările și asupra celorlalte trei, pentru a le preciza stratigrafia ca și raportul cu diferitele incinte de pe faleză.

— *Sectorul bazilicii extra-muros.* După încheierea cercetării anterior menționate, Oct. Bounegru și V. Lungu — ajutați, cu generozitatea-i binecunoscută, de inițiatorul acestei săpături, N. Hamparțumian — sunt de acord să o reia pentru a-i repreciza pe de o parte stratigrafia, pe de alta pentru a explica — mai coerent decât s-a putut până acum — raportul dintre vechea rețea stradală elenistică de la est și cea nouă romană de la vest, aceasta fără a omite problema celor două necropole romano-bizantine succesive.

— *Sectorul bazilicii episcopale.* După o întrerupere de 14 ani, cercetările din acest sector au fost reluate în 1984 de semnatarul acestor rânduri împreună cu Cr. Mușețeanu și Oct. Bounegru, rezultatele de până acum justificând — după cât se pare — calitatea de bazilică episcopală a impresionantului monument.

— *Sectorul incintei romano-bizantine.* Recenta degajare a acestui monument, pe latura sa de sud, de pământul provenit din vechile săpături a impus nu numai finisarea acestei operații, ci și identificarea traseului de sud a incintelor anterioare, sector ce va fi preluat de subsemnatul împreună cu M. V. Angelescu.

Chiar și cu rezervele anterior evocate — în sensul că cea mai mare parte a acestor sectoare sunt destinate în primul rând remedierii marilor întârzieri în publicarea rezultatelor cercetărilor arheologice efectuate în respectivele zone — socotim că săpăturile actuale sunt echitabil repartizate (trei pentru perioada greacă, trei pentru cea romană, dacă ținem cont de faptul că cele de la Domus și Basilica *extra-muros* se vor desfășura succesiv), ele urmând a elucida o serie din problemele nodale ale Histriei.

În ceea ce privește *publicațiile* pe care le-ar permite în ansamblu toate aceste săpături, sunt de făcut unele distincții. Este vorba mai întâi de un lot de volume practic terminate și care nu așteaptă decât să vadă lumina tiparului. Într-o ordine care poate fi oricând modificată (de la volumul IX înainte), acest prim lot ar fi următorul:

VII. *Sectorul zonei sacre grecești* (coordonator P. Alexandrescu, împreună cu un numeros colectiv).

VIII. *Amforele ștampilate* (singurul volum care are deja asigurată editarea în Franța, în colaborare cu Academia de Inscripții și Belle Arte). Acest volum va fi divizat în fascicule, amforele thasiene fiind deja redactate de Al. Avram (lucrare încheiată în 1987), iar cele sinopeene de Niculae Conovici. Rămâne desigur deschisă problema amforelor de altă proveniență decât cea anterior menționată (eventual cu aceiași autori).

IX. *Teracotele arhitectonice grecești*, teză de habilitare încheiată de K. Zimmermann din 1983.

X. *Ceramica romană din secolele I—III p. Chr.*, lucrare încheiată de subsemnatul din 1986.

XI. *Piesele de sculptură*, lucrare aflată în studiul Marici Alexandrescu-Vianu.

XII. *Piesele de arhitectură*, lucrare aflată în studiul arh. Monica Mărgineanu-Cârstoiu.

Acestui prim lot ar trebui să-i urmeze, în concepția noastră, un mănunchi de publicații privind cercetările din teritoriu (în măsura în care ele sunt de fapt încheiate) și anume:

XIII. *Tariverdi* (C. Preda, împreună cu un colaborator specializat în studiul ceramicii grecești, eventual M. V. Angelescu).

XIV. *Istria-sat* (lucrare încheiată de Vl. Zirra din 1986).

XV. *Histria-pod* (K. Zimmermann și Al. Avram).

XVI. *Nuntași* (Catrinel Domăneanțu).

Deabia după publicarea acestor volume și contând și pe apariția volumului dedicat așezării de la Fântânele (redactat de semnatarul acestor rânduri împreună cu Gh. Poenaru Bordea și M. V. Angelescu și trimis la editură din 1992, din păcate în afara seriei monografice Histria), s-ar putea trece la redactarea unui volum sinteză și anume:

XVII. *Teritoriul histrian* (lucrare aflată de mai multă vreme, dealtfel, în atenția lui Al. Avram).

Al treilea lot ar trebui să-l constituie rezultatele săpăturilor care se efectuează în acest moment. Ordinea în care s-ar putea publica aceste volume depinde desigur de momentul încheierii respectivelor săpături, astfel încât numerotarea care urmează este absolut întâmplătoare:

XVIII. *Sectorul zonei sacre grecești* (K. Zimmermann, Al. Avram și arh. Monica Mărgineanu-Cârstoiu), volum ce ar urma să cuprindă rezultatele săpăturilor reluate în 1991, precum și încercarea de corelare a lor cu cercetările anterioare.

XIX. *Sectorul X.* (Catrinel Domăneanțu), publicație care ar trebui axată pe topografia platoului din vest în perioada elenistică.

XX. *Sectorul Cuptoare.* Echipa care lucrează în prezent în acest sector (P. Dupont, M. V. Angelescu și Livia Buzoianu) va trebui — făcând apel la experiența, ca și la manuscrisele Mariei Coja — să publice exhaustiv toate săpăturile acestei cercetătoare. Așa stând lucrurile, în afara cuptoarelor propriu-zise, volumul acesta va trebui focalizat pe cele trei incinte din vest și anume cea arhaică, cea clasică și cea romană timpurie.

XXI. *Sectorul Domus.* Beneficiind și de propriile lor cercetări, dar și de manuscrisele (care ar putea fi publicate) lui Em. Popescu și M. Sâmpetru, Oct. Bounegru și V. Lungu vor trebui să reia problematica întregului cartier rezidențial romano-bizantin.

XXII. *Sectorul bazilicii extra-muros.* Autorii volumului abia menționat — beneficiind și de asistența lui N. Hampartumian — vor trebui să facă efortul să recupereze totodată și rezultatele vechii săpături, aceasta desigur pe lângă publicarea propriei lor cercetări.

XXIII. *Sectorul bazilicii episcopale.* Echipa angrenată în cercetarea acestui monument (subsemnatul, ajutat de Cr. Mușețeanu și Oct. Bounegru, cărora li se va adăuga recunoscutul numismat Gh. Poenaru Bordea) are posibilitatea nu numai să publice unul din cele mai impresionante monumente de acest gen— fie și numai din Dobrogea — ci să aducă un aport substanțial la disputata chestiune a sfârșitului Histriei.

Conform unei axiome a codului deontologic arheologic, toate volumele mai sus postulate *trebuie publicate.* Aceasta depinde însă — în egală măsură — de cei în mâna cărora se află destinele singurei edituri capabile să-și asume această dificilă sarcină și anume Editura Academiei Române. Admițând — în cea mai bună dintre lumi — că ambii factori ar putea conlucra eficient, îndrăznim să mai adăugăm un al patrulea lot, cu un caracter mai mult sau mai puțin opțional în ce-i privește pe autori (în locul celor propuși — cu timpul — ar putea fi avuți în vedere și alți autori, din rândul numeroșilor studenți care-și fac ucenicia la Histria), nu însă și în ce privește problematica respectivelor volume:

XXIV. *Ceramica elenistică* (? M. V. Angelescu).

XXV. *Cupele cu decor în relief* (lucrare care ar însemna practic publicarea tezei de doctorat a d-nei Catrinel Domăneanțu).

XXVI. *Opaițele greco-romane* (există o solicitare în acest sens din partea lui Cr. Mușețeanu).

XXVII. *Ceramica romano-bizantină* (? Oct. Bounegru).

XXVIII. *Descoperirile monetare* (volumul, aflat practic sub controlul științific al lui Gh. Poenaru-Bordea — dacă nu-l va încredința unui succesor —, ar urma să cuprindă descoperirile monetare de după 1970, când și-au oprit ancheta C. Preda și N. Hampartumian).

XXIX. *Obiecte din metal, sticlă și os* (autorul n-ar putea fi încă precizat dar, cum spunem, s-ar părea că va exista dificultatea alegerii; oricum caracterul compozit al acestui volum ar putea solicita munca mai multor cercetători).

XXX. *Histria romano-bizantină* (dintr-o ideală prelungire a seriei monografice Histria — care ar putea conține o serie de volume dedicate fiecărei mari epoci în parte — acesta poate fi întocmit pe baza săpăturilor actuale sau imediat următoare. Însumând așadar cercetările mai vechi, cele din cartierul rezidențial, de la bazilica episcopală, din așa-numitul sector A — a cărui publicare o așteptăm din partea d-nei Catrinel Domăneanțu—sau de la sud de incinta romano-bizantină, autorul acestui volum — la ora actuală cel mai indicat pare a fi Oct. Bounegru — ar putea oferi lumii științifice una din primele monografii despre o cetate din secolele VI — VII p. Chr).

Cu acest ultim volum propus, a cărui apariție ar fi posibilă doar în primele decenii ale mileniului al III-lea, trecem la *problematica științifică* pe care generațiile actuale și viitoare au datoria s-o urmărească. Postulând de la bun început că în orice cetate antică marile probleme le constituie incintele, precum și raportul dintre aria sacră și cea civilă, ne vom fragmenta în continuare expunerea pe microzone, pentru a evita neplăcute repetiții, cu începere — ca și până acum — de la est la vest (fig. 1).

— *Cetatea romano-bizantină*. Admițând că aceasta coincide *grosso modo* cu acropolea greacă, să spunem de la bun început că săpăturile care se desfășoară în acest moment în zona sacră au șansa să rezolve o mare parte a problemelor acropolei în epoca greacă.

Fără a reveni deci asupra acestora, să marcăm utilitatea cunoasterii mai exacte a momentului când a început să fie locuită acropolea (altfel spus dacă se menține un decalaj între acropole și așanumitul sector X pe de o parte, pe de alta în ce măsură cele două variante arheologice confirmă sau infirmă una din cele două date istorice referitoare la fondarea Histriei [20]), a modului în care s-a articulat locuirea civilă (dacă va fi și existat pe acropole) cu aria sacră (redeschiderea sondajului din bazilica din sud-estul cetății romano-bizantine ar confirma sau infirma definitiv existența uneia sau mai multor zone sacre [21]), în fine a modului de apărare a acropolei (ordine de idei în care verificarea informației prof. Dinu Adameșteanu, referitoare la o presupusă incintă arhaică, proprie acropolei și care să fi fost doar contemporană cu incinta arhaică care apăra platoul din vest, devine absolut obligatorie [22]). Sondaje de mică întindere, *care să nu afecteze monumentele suprapuse* (cum ar fi de pildă sondajul α de la bazilica episcopală și căruia îi vor urma desigur altele sau cele două sondaje propuse mai sus), ar putea totodată să verifice stratigrafia acropolei (cea de la zona sacră riscând să fie — din pricina caracterului ei special — mult simplificată), precum și configurația ei în funcție de diferitele incinte ce o vor fi apărat (? arhaică, elenistică, pentru a nu mai vorbi de suprapunerea parțială a acesteia de către așa-numita fază A a incintei romano-bizantine, ceea ce revine la a postula o repunere în funcție a laturilor ei de nord și sud după aproape 170 de ani).

Aceleași sondaje ne-ar putea aduce unele indicii despre aspectul acropolei în epoca romană timpurie, cunoscut doar prin edificiul denumit convențional Terme I, zonă care trebuie să fi arătat remarcabil, judecând fie și numai după

[20] Ultima discuție despre data de înființare a Histriei la P. Alexandrescu, *Histria. Eine Griechenstadt* (vezi nota anterioară), p. 50—51.

[21] Ideea unei singure zone sacre pe acropole — cea cercetată în prezent — este apărată de același autor, *op. cit.*, p. 47—90.

[22] Informația, împreună cu comentariile prilejuite, este menționată de noi în Dacia, N.S., 29, 1985, p. 146.

numeroasele piese de arhitectură aparţinând unor clădiri monumentale (arhitrave, capiteluri, coloane) şi care au ajuns să fie folosite ca simple materiale de construcţie în incinta romano-bizantină.

În sfârşit, pornind de la premisa că epoca romano-bizantină nu va mai prezenta incertitudini (după descifrarea integrală a fazelor incintei, a configuraţiei acesteia spre est şi nord-est, ca şi după publicarea bazilicii episcopale şi a cartierului rezidenţial), socotim că şi pentru această perioadă — ca şi pentru cele anterioare — ar mai fi necesare unele verificări privind stratigrafia străzilor (cu trasee uneori sensibil modificate), ca şi a chestiunilor legate de sfârşitul cetăţii (între care semnificaţia construcţiilor circulare din ultimul nivel rămâne o enigmă). Am mai adăuga doar că identificarea locului unde va fi garnizonat o minimă trupă romano-bizantină (implicată de numeroase analogii) ar trebui să figureze de asemenea printre priorităţile acestei zone [23].

— *Zona dintre incinta romano-bizantină şi cea elenistică.* Fie şi numai cele trei probleme pe care intenţionăm să le relevăm în continuare fac ca această zonă să devină una dintre cele mai însemnate. Astfel ar trebui mai întâi verificat dacă incinta elenistică reprezintă într-adevăr o restrângere a cetăţii — în concordanţă cu presupusa ei decădere în această perioadă, susţinută constant în ultima vreme — sau — dacă avem în vedere o posibilă repunere în funcţie în această perioadă a incintei arhaice din vestul platoului — ea nu reprezintă, mai curând, o lărgire a fortificaţiilor acropolei [24]. Ni se pare inutil să mai subliniem importanţa unei asemenea anchete, pentru care ar trebui verificată deci în profunzime stratigrafia epocii greceşti. În caz că între presupusa incintă arhaică de pe acropole şi incinta elenistică, nivelurile arhaic şi clasic nu prezintă edificii tipice unei acropole şi că acest lucru nu s-ar petrece decât în perioada elenistică, ar fi posibil ca a doua alternativă avută în vedere mai sus să fie cea veridică.

De o rezonanţă comparabilă cu cea anterior semnalată se arată a fi problema identificării instalaţiei portuare. După cum se ştie, existenţa ei a fost postulată mai demult la nord (unde se pare că anumite construcţii submerse au fost confundate cu ansamblul portuar), iar mai recent spre sud [25]. Undeva deci în sudul zonei pe care o prezentăm — mai spre est sau mai spre vest — ar trebui practicate cercetări speciale (cum ar fi cele fotogrametrice realizate cândva de Al. S. Ştefan sau magnetometrice, ca de pildă cele efectuate de Gheorghe Merkler dar rămase inedite), care să certifice această ipoteză. Oriunde s-ar fi aflat, existenţa portului este obligatorie, documentele confirmând-o până măcar în prima parte a secolului al III-lea p. Chr, iar amplasamentul exact al acestuia — cu eventuale modificări în timp — ar putea explica şi evoluţia diferitelor trame stradale.

În fine ultima problemă pe care ar ridica-o această zonă este cronologia absolută şi relativă a celor trei valuri astăzi vizibile. Importantă în sine, chestiu-

[23] Despre această chestiune — devenită pe nedrept o *vexata quaestio*—vezi recenta noastră contribuţie din Bonner Jahrbücher, 192, 1992, p. 195—223, iar în chip special pentru Histria p. 204—208.

[24] Ideea unei înfloriri excepţionale a Histriei în perioada elenistică — constant susţinută de V. Pârvan *(ex. gr. : Histria*, VII — vezi nota 4 —, p. 12—13) — este tot atât de constant combătută de D. M. Pippidi *(ex. gr. : Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1966², p. 35). O lucidă contrapunere a impresiei de decadenţă — rezultată în special din documentele epigrafice — aceleia de înflorire — aşa cum rezultă din descoperirile arheologice — la Em. Condurachi, Acme, 11, 1958, 1960, 1—3, p. 7—28.

[25] Pentru amplasarea portului la nord, vezi V. Canarache, SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 289—318, iar pentru cea la sud, D. Theodorescu, Revue Archéologique, 1970, p. 29—48. Toată bibliografia instalaţiei portuare histriene se află la noi, în *Viaţa economică în Dobrogea romană secolele I—III e.n.*, Bucureşti, 1977, p. 114—116.

nea merită studiată și pentru că la vest de acestea s-a postulat existența altor șanțuri (și deci și valuri) mai vechi, ele putând marca limita de est a primei necropole plane de inhumație romano-bizantine (sec. IV—V p. Chr.).

— *Zona dintre incinta elenistică și cea romană timpurie*. Prima și cea mai arzătoare chestiune care s-ar cere rezolvată în această zonă ar fi legătura dintre cetate și platou. În caz că ea există (rămâne însă de văzut de când anume), s-ar putea pune capăt speculațiilor privitoare la două nuclee afrontate [26] (sau măcar s-ar reduce perioada cât această dihotomie ar fi existat). În măsura în care edificiul Terme II a fost zidit direct pe plajă, s-ar părea că această legătură ar trebui căutată în partea de nord a zonei discutate, atât cât a mai rămas din ea.

În ceea ce privește epoca romană, este sigur că doar cele trei sectoare cercetate până în prezent (Bazilica *extra-muros*, Terme II și Incinta romană timpurie) n-au reușit să definitiveze stratigrafia generală a zonei. Și când afirmăm acest lucru, avem în vedere mai puțin începutul cartierului adăugat la cetate — care poate fi fixat în primii ani ai secolului al II-lea p. Chr., ceea ce ar constitui și un suport arheologic, desigur nu obligatoriu, al așa-numitei „a doua înființări a cetății" [27]—cât modul în care s-a rezolvat legătura dintre rețeaua stradală grecească de la est și cea nouă romană de la vest, momentul dezafectării acestui cartier (poate în mai multe etape) și al suprapunerii lui de prima necropolă romano-bizantină din sec. IV—V p. Chr. (pentru începutul acesteia s-a propus o dată mai timpurie — a doua jumătate a sec. III p. Chr.[28] — dar atunci este mai greu de înțeles continuarea locuirii de la vest), în fine ce reprezintă locuirea de sec. VI p. Chr. din vestul acestei zone față de bazilica *extra-muros*, al cărei caracter cimiterial devine dacă nu discutabil, măcar restrictibil în timp [29].

Admițând că proiectata reluare a săpăturilor de la bazilica *extra-muros* va duce la rezolvarea unora dintre aceste probleme — în primul rând a departajării celor două necropole plane de înhumație, cea din sec. IV—V p. Chr. și cea din sec. VI (?) — VII p. Chr — să mai adăugăm problematicii acestei zone cercetarea împrejurimilor edificiului Terme II — pentru a certifica sau nu specificul său gimnazial [30]—, ordine de idei în care depresiunea circulară de la nord ar trebui la rându-i excavată, pentru a ști odată dacă e vorba (sau nu) de un amfiteatru.

— *Zona dintre incinta romană timpurie și incinta clasică*. Fără a minimaliza nici un moment importanța zonei pentru perioada greacă (și când afirmăm acest lucru avem în vedere în primul rând necesitatea cercetării zonei *intra* — sau *extra-muros* a incintei clasice, a cărei problematică o vom include în cea a următoarei zone de la est), este sigur că aici accentul cade pe epoca romană.

Ar trebui deci mai întâi rafinată însăși cronologia incintei romane timpurii, magistral intuită de Gr. Florescu. Iar dacă pentru momentul de început se poate conta pe o descoperire monetară (inedită!) care atestă funcționarea ei de la începutul sec. II p. Chr., momentul dezafectării ei ca și o eventuală repunere a ei în funcție în sec. VI p. Chr rămân încă neclare. Ar mai trebui apoi studiată structura stradală care o străbate (în interior pare a fi vorba inițial, *mutatis mutandis*, de o adevărată *via sagularis*), sistemul ei defensiv exterior (se vorbește măcar de un șanț

[26] În acest sens, cu toată convingerea, P. Alexandrescu, *op. cit.*, (vezi nota 19), p. 47—90.

[27] Vezi contribuția noastră din *Histria. Eine Griechenstadt* (vezi nota 19), p. 238—239.

[28] H. Nubar, Materiale, 9, 1970, p. 200.

[29] Pentru discuțiile prilejuite de această bazilică vezi la noi, *Histria*, VI (vezi nota 17), p. 90—92.

[30] *Ibidem*, p. 73—74.

în fața acesteia), în fine — dar desigur nu în ultimul rând — închiderea acestei incinte spre est, altfel spus urmărirea laturilor ei de sud și de nord (pentru a elimina — sau nu — ideea că această incintă ar fi reprezentat un simplu baraj).

Pe de altă parte s-ar impune cu stringență studierea locuirii romane extramurane (momentul începutului și sfârșitului ei, extinderea și desigur semnificația ei, dacă ne gândim la unele urme de locuire, de caracter artizanal [31], ce se întind și în afara platoului), cât și necropolei plane de inhumație ce pare s-o suprapună din al treilea sfert al sec. II p.Chr. Deabia când această necropolă — ce avansează, cum se înțelege, spre est în etape — va fi sistematic cercetată, s-ar putea relua travaliul sisific — început cândva de Catrinel Domăneanțu și Radu Harhoiu — care să ducă în perspectivă la un volum monografic destinat întregii necropole plane de inhumație din secolele II—VII p. Chr.

— *Zona dintre incinta clasică și cea arhaică.* În măsura în care urmele de epocă romană (locuire și apoi necropolă, pentru a nu mai reveni la arterele rutiere) sunt destul de firave, este de la sine înțeles că zona reprezintă un adevărat Eldorado pentru cercetătorii perioadei grecești. Tentația — nu o dată manifestată — de a săpa oriunde în această zonă ne obligă cu atât mai mult să punctăm problematica de fond a acesteia.

Astfel este limpede că prima chestiune este aceea a celor două incinte (arhaică și clasică). Problema traseului lor — încă imperfect cunoscut — este cu atât mai vitală cu cât s-a avansat ideea, cum se reține, că ele ar delimita un nucleu (citadin ?) deosebit de cel de pe acropole. Structura lor (de chirpic în primul caz, de piatră în al doilea), porțile și sistemul lor defensiv (turnuri, șanțuri, valuri), precum și rețelele stradale pe care le vor fi implicat (la incinta arhaică se vorbește chiar de câte o stradă ce o va fi lonjat atât în interior cât și la exterior) sunt tot atâtea obiective ale viitoarelor cercetări. În sfârșit, n-ar fi cu totul inutilă o rafinare a stratigrafiei lor, aceasta cu atât mai mult în cazul incintei arhaice, în care s-a vorbit de o repunere a ei în funcție în perioada elenistică. Reamintind că de rezolvarea acestei chestiuni depinde intrepretarea incintei elenistice (restrângere a cetății sau extindere a acropolei), să marcăm faptul că toate cele cinci incinte histriene merită o atenție cu totul specială, în măsura în care variația extensiei spațiului urban — și care la Histria, spre deosebire de alte cetăți antice suprapuse de orașe moderne, poate fi cercetată neîngrădit— ar putea fi paradigmatică măcar pentru toate coloniile vest-pontice.

În speranța că cele două sectoare la care se lucrează în prezent (X și Cuptoare) vor rezolva principalele probleme ale topografiei platoului, este sigur că aceea a temeliilor „olbiene" (temelii propriu-zise sau sistem de consolidare generală a platoului), a specificului unor cartiere (artizanal la Cuptoare, eventual sacru la X) ca și a diferitelor rețele stradale ce le vor fi delimitat, vor trebui să rămână mereu în atenția cercetătorilor.

Două alte chestiuni par a se impune însă cu prioritate. În măsura în care — potrivit opiniei lui M. V. Angelescu, unul din cei doi autori ai sondajului α de la bazilica episcopală — instalarea primelor construcții grecești pe acropole a fost precedată de o acțiune de nivelare a stâncii prin aducerea de pământ în care se găsesc *cioburi grecești rulate* [32], o primă direcție de cercetare ar fi aceea a identifi-

[31] Avem în vedere descoperirea depozitului de statuete romane de teracotă, publicat de noi în SCIV, 18, 1967, 2, p. 243—268.

[32] Sondajul α va fi publicat, sperăm, în curând de d-nii Cr. Mușețeanu și M. V. Angelescu.

cării locului de unde vor fi provenit acestea. Este de la sine înțeles că odată identificat acel loc, discuția despre un nucleu inițial pre-citadin s-ar transforma, pe cu totul alte baze decât până acum, într-una despre un nucleu preprovincial, de asimilat cu ceea ce s-ar fi putut numi *emporion*. O a doua chestiune ar fi legată de caracterul etnic al locuirii arhaice de pe platou. Chiar și făcând abstracție de ipoteza a două nuclee fortificate și considerând — ceea ce pare mai normal — că la vest de acropolea greacă (fortificată sau nu) s-ar întinde locuirea convențional denumită civilă și tot ar trebui să se răspundă la arzătoarea chestiune a existenței pe platou a unor locuințe semi-îngropate, cu mult material autohton. Vom reveni asupra raporturilor dintre greci și autohtoni — atunci când vom studia situația din teritoriu — dar până atunci să notăm că șansa de a le studia chiar sub zidurile coloniei grecești n-ar trebui scăpată.

— *Necropola tumulară* (fig. 2). Remarcabila asiduitate și meticulozitate a autorului săpăturilor din necropola tumulară (P. Alexandrescu) au făcut ca această zonă să beneficieze de o publicare exemplară. Cu toate acestea, faptul că în cei aproape 15 ani de cercetări nu s-au putut săpa decât 40 tumuli (dintr-un total de circa 1000) a lăsat fără răspuns (sau numai unul parțial) numeroasele întrebări pe care le mai suscită încă acest impresionant ansamblu funerar.

Astfel, admițând că limitele în timp ale acesteia au fost corect postulate (sec. VI a. Chr. — I/II p. Chr., moment după care se va generaliza necropola plană de înhumație; numai și această modificare ar merita o explicație pe plan local, în măsura în care tendința este curentă în tot Imperiul), ar fi de dorit o mai clară departajare a tumulilor ce ar fi aparținut grecilor de cei ai autohtonilor (sau numai căpeteniilor acestora), apoi o explicație a sensului unor parcelări funerare (diviziuni ale corpului cetățenesc sau loturi în funcție de divinitatea care patrona defunctul), a conexiunii acestora cu o posibilă lotizare din zona extra-tombală și în fine a șanțului (și valului) din nord-vestul necropolei ce pare să despartă cele două zone [33].

În sfârșit, pentru că majoritatea stelelor funerare grecești (tipice unei necropole plane) provine din zona necropolei tumulare (dacă le exceptăm pe cele folosite ca material de construcție în incinta romano-bizantină) s-ar părea că tot aici ar trebui identificată și necropola plană de epocă greacă. Studiul paralelismului dintre ritualul înmormântării în tumuli (de regulă prin ritul incinerației) și cel în necropola plană (în principiu prin ritul înhumației) ar deschide fără îndoială noi direcții de cercetare ale lumii funerare histriene.

— *Teritoriul histrian*. După cum se reține, deși a fost cercetat aparent saltuar, unele localități din teritoriu ar permite deja întocmirea unor rapoarte definitive. Înmănuncherea rezultatelor acestora într-un volum monografic — cum propuneam mai sus — ar avea șansa să răspundă marilor probleme pe care le suscită teritoriul vechii colonii milesiene.

Astfel, acest demers științific ar trebui să studieze — pentru epoca greacă — configurația etnică precolonială (dacă acest lucru va și fi cu putință), așezările indigene în care pătrund elemente grecești, ierarhia acestora (de la simple așezări rurale la reședințe ale unor dinaști locali, cum pare a fi fost cazul la Argedava [34]), mult dezbătuta chestiune a *break*-urilor (în special cele din sec. III și respectiv I a. Chr.) din viața lor pentru a se putea susține — sau nu — continuitatea fondului

[33] P. Alexandrescu, Peuce, 2, 1971, p. 27—35.

[34] Vezi contribuția noastră din Thraco-Dacica, 4, 1983, p. 48—50.

getic până în epoca romană, apoi așezările rurale grecești (ferme, sanctuare, mai greu de crezut fortificații — ca în cazul coloniilor doriene, cum ar fi de pildă fortul inițial de la Albești[35] din teritoriul callatian), care vor fi atras ulterior autohtoni și posibila lor omogenizare, în timp, cu așezările autohtone propriu-zise.

Dar problema centrală a acestei anchete ar trebui să fie aceea a raporturilor dintre greci și autohtoni, altfel spus a influențelor pe care unii le vor fi avut — sau nu — asupra celorlalți. Căci pe lîngă discuția despre un proces de aculturație (sau, mai nou, de interculturație) o importanță măcar egală ne apare a fi aceea a rolului emulativ, stimulativ — altfel spus elenizant — al culturii grecești (ipostază care ar asimila-o culturii romane) sau mai curând restrictiv, inhibitoriu (ceea ce s-ar potrivi mai bine cu mentalitatea elitistă grecească și ar putea explica totodată aspectul deconcertant de hallstattian al Latène-ului getic dobrogean, lipsa unor monede autohtone și în fine cristalizarea doar a unor microregate, incomparabile cu cele mari din nordul Dunării).

În ceea ce privește epoca romană, pe lângă chestiunea, deja enunțată, a continuității getice, ar mai trebui studiate— rând pe rând—acelea ale diferitelor infiltrații alogene (perceptibile poate încă din perioada greacă), a caracterului profund grecesc al zonei din imediata vecinătate a cetății (de asimilat, în aceste condiții, cu *chora* tradițională a orașului grecesc, ceea ce ar avea o importanță deosebită pentru precizarea statutului juridic al acesteia)[36], a celui precumpănitor roman din așa-numita *regio* (distincția, dacă s-ar verifica, ar confirma nu numai statutul juridic al orașului, ci și supletea de care au știut să dea dovadă autoritățile romane prin conservarea, pe de o parte, a vechilor structuri, dar și prin implantarea, acolo unde era cazul, a modului de viață roman), a distincției între diferitele tipuri de așezări (sate, ferme și desigur fortificații pe artera litorală, în legătură cu începuturile formării liniei defensive litorale, ordine de idei în care cetatea de la nord, descrisă de Constantin Moisil, rămâne un deziderat prioritar), anchetă în care recursul la metoda aerofotografiei ne apare indispensabilă, în fine a momentului încetării existenței satelor și fermelor (nu și al fortificațiilor) pe la sfârșitul sec. IV p. Chr., după cât se pare, și, în consecință a aspectului teritoriului histrian în sec. V—VI p. Chr.

Considerând că rândurile de mai sus nu reprezintă decât problematica minimală care ar merita urmărită (și aceasta în viziunea noastră de astăzi, dar care, cu timpul se va îmbogăți și nuanța deopotrivă), să trecem în continuare la **problemele muzeistice**, desigur mai terestre dar măcar la fel de importante dacă luăm aminte la polivalența — pe cât de onorantă pe atât de ancombrantă — a codului deontologic arheologic. Am adăuga doar, înainte de a intra în miezul problemelor, că obligația și dorința de a colabora plenar cu prietenii și colegii constănțeni ne-au determinat să le acordăm chiar o atenție deosebită.

Din *punct de vedere expozițional*, o primă măsură care s-ar impune ar fi aceea a înnoirii panourilor din cetate. În locul actualelor panouri care cuprind un text (uneori cam lung) trilingv (român, francez și german), fiecare cu propriul său plan, avem în vedere executarea unor panouri poate mai suple (dacă și paza din cetate ar fi mai bine asigurată decât în prezent, când lipsește cu desăvârșire)

[35] Am sugerat această ipoteză în RRH, 20, 1981, 4, p. 612, nota 60; independent de noi, în același sens, Al. Avram, Gh. Vl. Nistor, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 368.

[36] Despre această problemă vezi pe larg la noi în *Viața economică* (citată în nota 25), p. 42—47; pentru o devansare a dihotomiei *chora-regio* în perioada elenistică, când noțiunea de *regio* ar fi fost acoperită de o așa-numită *proschoros*, vezi Al. Avram, în *Histria. Eine Griechenstadt* (vezi nota 19), p. 11—12 și 27.

care să conțină un text mai concis, firește un plan și o încercare de restituire a diferitelor monumente. Intrând în felul acesta în lumea bună a muzeologiei europene (în care restituțiile abundă de la panouri și pliante la machete și chiar la monumentele propriu-zise), am putea aspira la caracterul didactic pe care-l au de pildă excelentele muzee germane sau englezești (circumstanță în care adăugarea limbii engleze la cele trei limbi deja menționate ar fi mai mult decât necesară).

În ceea ce privește muzeul propriu-zis, s-a procedat deja la o revizuire a etichetelor, operațiune la care s-ar mai putea adăuga îmbogățirea ilustrației foto și grafice, inclusiv cu deja evocatele restituiri. În perspectivă, ar putea fi avută în vedere și proiectarea unor casete video care să-i fixeze mai bine vizitatorului imaginile din cetate. Căci, în stadiul în care se află astăzi cetatea, este preferabilă vizitarea în prealabil a acesteia și apoi a muzeului. Când însă cea mai mare parte a monumentelor din cetate vor fi fost consolidate, este sigur că vizita ar putea începe cu muzeul, ca o introducere la vizitarea cetății.

Cum se înțelege, *problema consolidărilor* este vitală din toate punctele de vedere. Lucrările pe care vechea Direcție a Monumentelor Istorice le-a întreprins la Histria au fost brutal întrerupte în 1977. La reluarea din 1991 — cu fondurile noii Direcții a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice și prin eforturile firmei „Alexandru Construct SRL'' din Năvodari — s-a trecut în primul rând la punerea în operă a lucrărilor plănuite prin anii 70 dar nerealizate. S-a început așadar cu înlăturarea pământului din vechile săpături, depus în sudul incintei romano-bizantine. Operațiunea s-a încheiat în liniile ei mari — după cum se reține — și ea permite deja executarea unor lucrări de finisare ca și unele sondaje arheologice.

A doua lucrare se află în curs de efectuare la Terme II, acolo unde se mai schițaseră chiar în 1977 unele operațiuni de consolidare, foarte discutabile dealtfel. Urmează edificiul Terme I, piața mare a orașului romano-bizantin și, în fine, încheierea consolidării incintei romano-bizantine, la care s-ar putea adăuga tronsonul de sud, proaspăt degajat. În legătură cu aceste lucrări, trebuie remarcat pe de o parte faptul că ele fuseseră deja antamate înainte de 1977 — cu rezultate, repetăm, nu o dată discutabile — pe de alta că cele trei monumente avute în vedere (incinta târzie și cele două terme) beneficiau de rapoarte definitive, pe baza cărora s-au putut întocmai proiectele de restaurare respective.

Din păcate — așa cum se reține — acestea erau și *singurele monumente* din cetate astfel studiate încât să permită întocmirea unor proiecte de restaurare. Așa stând lucrurile, operațiunile de consolidare și amenajare, care urmează să fie executate după încheierea celor menționate în primul lot, ar trebui să se desfășoare pe trei planuri.

— după încheierea cu succes a operațiunii de degajare a frontului sudic, s-ar putea avea în vedere o acțiune similară la nord, măcar până în dreptul așa-numitului sector A.

— în măsura în care există zone mai puțin complicate din punct de vedere constructiv (cum ar fi cartierul din jurul pieței mari și apoi până la Terme I, cartierele A — în nord — Economic și Cetate — din sud —, ca și cea mai mare parte a străzilor azi vizibile) s-ar putea trece, pe baza unor relevee cât mai exacte, la întocmirea unor proiecte de restaurare corespunzătoare care să poată fi puse în operă fără mari complicații.

— în fine, există câteva zone (cartierul rezidențial romano-bizantin și cu atât mai mult zona sacră grecească, cărora li s-ar putea adăuga cândva și incintele elenistică și romană timpurie, pentru a nu mai vorbi de bazilica episcopală), în care numai un studiu prelungit (urmat de un raport definitiv și de un migălos proiect de restaurare) le-ar putea asigura consolidarea. Am adăuga chiar că în

zona sacră grecească nu se va putea pătrunde cu garanția unor rezultate serioase decât atunci când firma constructoare din Năvodari își va fi format o echipă de specialiști în restaurare. Este dealtfel și motivul pentru care prima lucrare a respectivei firme la Histria a fost executarea unei protecții temporare (din tablă) a templului Afroditei, lucrare snobată de unii specialiști, dar care — în lipsa unei soluții mai bune — ar trebui extinsă la toate monumentele din zona sacră.

Ultima parte a capitolului „perspective" va fi dedicată — cum anunțam — **problemelor administrative** și celor conexe acestora. Recunoscând caracterul compozit al memoriului nostru, ținem să-l avertizăm totuși pe cititorul poate surprins că, fără această componentă, nimic din cele de până acum n-ar putea fi realizat.

Astfel primul demers pe această linie a fost întocmirea, în 1991, a unui protocol (valabil 10 ani) între cele trei instituții cooperante la Histria și anume Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București al Academiei Române, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța și Primăria comunei Istria, în care se prevăd exact drepturile și obligațiile fiecăreia.

În ceea ce privește sarcinile institutului nostru, ajung, credem, cele enumerate până acum. La acestea s-ar putea adăuga un efort financiar ceva mai susținut, destinat reconstituirii stocului de unelte (la ora actuală atât de deficitar încât suntem obligați să recurgem la uneltele personale ale muncitorilor!) sau mobilierului celor 17 camere de care beneficiem în acest moment.

Primăria Comunei Istria, pe de altă parte, și-a îndeplinit o primă obligație, *dând în folosința Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din București o suprafață de* 72,8350 *ha, în exclusivitate pentru cercetări arheologice.* În felul acesta se restituia institutului nostru dreptul pe care-l obținuse Pârvan la Histria pentru Muzeul Național de Antichități în 1915, an de când datează primul — și ultimul — document în acest sens. Aceeași instituție ar trebui însă să-și sporească controlul asupra zonei necropolei tumulare, supusă încă unor inconștiente distrugeri.

În ceea ce privește a treia — dar desigur nu ultima — instituție implicată în protocolul amintit, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, este sigur că anul 1990 a marcat o cotitură în activitatea acestuia la Histria. Afirmăm acest lucru având în vedere nu numai primele colaborări științifice sistematice, cu drepturile și obligațiile ce decurg din acestea (în prezent beneficiem de aportul științific a doi colaboratori constănțeni, dar numărul lor s-ar putea înmulți oricând), ci și remarcabilele eforturi din ultimii ani, concretizate în instalarea liniei de curent electric ca și a conductei ce va aproviziona cetatea cu apă potabilă (operațiune pe care o sperăm cât mai curând încheiată), acțiuni ce vor trebui completate, în regim de urgență, cu împrejmuirea și deci protejarea celor aproape 73 ha, devenite, în fapt, un condominiu bucureșteano-constățean. Iar dacă acțiunea de refacere a fondului imobiliar (începută prin repararea casei Pârvan, declarată monument istoric) ar putea continua prin eforturile aceleiași instituții (la care s-ar mai putea adăuga și așa-numitele fonduri destinate organizării de șantier alocate de D.M.A.S.I.), atunci am putea spera la o reparare succesivă a clădirii denumită în jargon histrian Mixindril (îmbogățită deja cu două camere etajate), apoi a încăperilor din corpul administrativ și în fine a depozitelor, ajunse într-o stare efectiv deplorabilă. Spuneam la capitolul „bilanț", că această problemă este doar aparent minoră. Căci acum, când încercăm să ritmicizăm acțiunea de creștere a viitorilor arheologi (printr-o alternanță cât mai strictă a vizitelor pe sectoare cu lecțiile propriu-zise), pentru a trece de la etapa șantierului—școală

la visul lui Pârvan de a fonda la Histria o adevărată Universitate estivală, cazarea studenților sau a oaspeților de peste hotare (fie ei studenți sau profesori) depășește desigur limitele unei simple chestiuni administrative.

Puține lucrări mai pot fi adăugate, sub formă de concluzii, la acest și așa lung și oricum insolit memoriu arheologic. În orice caz, prima concluzie ar fi aceea că cercetarea de la Histria — ajunsă la aparent venerabila vârstă de 80 de ani — se află de fapt încă în faza de maturizare, ,,Epuizarea'' cercetărilor de la Histria — formulare ce conține ea însăși ambarasante conotații proletcultiste — poate fi într-adevăr prevăzută, dar aceasta doar în câteva secole. Celebrul îndemn, de a-ți trăi viața ca și cum ea s-ar putea încheia în fiece moment, dar de a-ți desfășura cercetarea științifică ca și cum ea nu s-ar încheia niciodată, se aplică cel mai bine în cazul Histriei.

De aici rezultă pe de o parte posibilitatea multiplicării listei colaboratorilor atât pe plan intern (și-i avem, din nou, în vedere în primul rând pe prietenii și colegii constănțeni, dar desigur și pe mulți alții), cât și extern (atunci când condițiile de cazare vor permite colaborări sistematice și ale altor cercetători străini), pe de alta obligația—în viitorul mai mult sau mai puțin îndepărtat—de a găsi ceea ce în limbajul modern s-ar numi sponsori (noțiune pe care documentele epigrafice histriene o prefigurau de acum 2000 de ani sub denumirea de *euergetai*), fondurile oferite de aceștia urmând a fi folosite atât pentru săpături și publicațiile aferente cât și pentru proiectele de restaurare și restaurările propriu-zise.

Căci una dintre cele mai importante reguli ale codului deontologic arheologic ne pare a putea fi postulată prin parafrazarea afirmației pe care un mare dramaturg român o atribuie unui și mai mare domnitor moldovean : Histria este într-adevăr a lui Pârvan, a diadohilor și epigonilor acestuia, dar ea este— înainte de toate — a urmașilor urmașilor noștri.

80 ANS DE RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À HISTRIA. BILAN ET PERSPECTIVES

RÉSUMÉ

A l'occasion du 80ᵉ anniversaire du commencement des fouilles archéologiques à Histria, initiées par le grand savant roumain Vasile Pârvan, on passe d'abord en revue les résultats obtenus entre 1914 et 1989 (fouilles, publications, organisation muséologique et administrative).

La réorganisation de l'activité archéologique à partir de 1990 comprend plusieurs aspects à savoir les fouilles proprement — dites (six secteurs, dont trois d'époque grecque, trois d'époque romaine), les publications qui en peuvent résulter (les volumes déjà preparés ou en cours de préparation, des rapports concernant soit les fouilles effectuées dans le territoire, soit les fouilles qu'on pratique maintenant dans la cité et, enfin, un quatrième lot comprenant de nouveaux volumes dediés surtout à des catègories de materiaux archéologiques) ainsi que, mais d'une importance tout à fait particulière, les directions de futures recherches soit dans la cité proprement-dite, soit dans la nécropole soit, enfin, dans le territoire histrien.

Une importance speciale doit être accordée tant aux problèmes muséologiques (amélioration de l'exposition, travaux de consolidation et restauration) qu'administrative, ayant pour but sinon la création d'une université estivale — comme la rêvait Pârvan — au moins que Histria redevienne l'important chantier — école d'autrefois.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig.1. Histria. Plan général des fouilles dans la cité.
Fig.2. Histria. La cité, la nécropole tumulaire et la zone rurale avoisinante.

CONTRIBUȚIA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE LA CUNOAȘTEREA ARHITECTURII ECLEZIASTICE DIN MOLDOVA ÎN SECOLELE XIV – XV

de LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA

> „Țările noastre n-au avut numai un trecut de fapte mari și de fapte bune, prin care s-a apărat viața lor și li s-a asigurat rânduiala, ci și un trecut de cărturărie și de artă /.../. Altădată, în scris, ca și meșteșugul clădirii, al zugrăvelii, al lucrării metalelor scumpe, al cusăturilor de tot felul, aveam poteci care nu erau și ale altora și pe care noi le deschisesem pentru folosul nostru...".
>
> NICOLAE IORGA

Ca urmare a luptei pentru emanciparea politică desfășurată, în a doua jumătate a sec. XIV, de Moldova lui Bogdan și Lațcu și apoi de cea a lui Petru I împotriva regatului angevin și a Hoardei de Aur, asistăm la realizarea împlinirii teritoriale a țării (săvârșită cel mai târziu în 1392) și totodată la desăvârșirea organizării statale. Acest ultim proces are loc în condițiile înzestrării statului feudal cu instituțiile fundamentale ale neatârnării – domnia autocrată și scaunul metropolitan — ce-i vor conferi statutul de organism politic de-sine-stătător [1].

În paralel și în directă legătură cu procesul de definitivă cristalizare a unei feudalități laice, de organizare în forme ierarhice superioare a bisericii locale, de apariție a unui monahism autohton, precum și cu cel de constituire și dezvoltare a unor așezări urbane, se constată ridicarea la răsărit de Carpați a unor monumente de arhitectură ecleziastică aparținând reședințelor domnești sau boierești, instituției episcopale, devenită mai apoi metropolitană, primelor așezăminte mănăstirești ca și unor comunități orășenești de târgoveți, meșteșugari și negustori. Această activitate constructivă, de înălțare a unor edificii religioase, din lemn sau din piatră, dintre care unele considerabile pentru acea vreme ca program de arhitectură, iar altele, chiar dacă mai modeste, pline în schimb de originalitate, reflectă nevoile de viață spirituală a românilor și dovedește amploarea acțiunilor, forța plină de elan și spiritul de înnoire a epocii întemeietorilor „celei de-a doua libertăți românești" cum a denumit Moldova marele nostru istoric Nicolae Iorga.

Din nefericire, perisabilitatea materialelor de construcție și cu mult mai mult vitregia vremurilor au făcut ca zestrea de arhitectură ecleziastcă a Moldovei transmisă nouă din sec. XIV ca și din prima jumătate a sec. XV să fie atât de săracă încât până nu demult nu puteau fi invocate decât două lăcașuri de cult și acestea cu datări și atribuiri controversate: bisericile Sf. Nicolae din Rădăuți și Sf. Treime din Siret.

Este meritul incontestabil, care nu poate fi subliniat deocamdată îndeajuns, al cercetărilor arheologice medievale desfășurate în teritoriul est-carpatic cu pre-

[1] Ș. Papacostea, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 165—194.

S C I V A, tomul 45, nr. 2, București, aprilie—iunie 1994, p. 145—169

cădere în ultimii 20 de ani, al tuturor arheologilor care au ostenit în acest domeniu al cercetării istorice, de a fi contribuit în chipul cel mai eficient cu putință nu numai la sporirea considerabilă a numărului de mărturii de arhitectură ecleziastică cu nu mai puțin de 23 exemplare — ce se adaugă celor două mai sus amintite — ci și la elucidarea celor mai importante probleme privind evoluția arhitecturii religioase din Moldova sec. XIV—XV. Această împrejurare face posibilă, abia acum, o conturare veridică a tabloului arhitecturii ecleziastice moldovenești din primul său veac de existență statală de-sine-stătătoare, tablou care, după cum vom vedea, este alcătuit nu numai dintr-un variat dar și, uneori, contradictoriu repertoriu de forme arhitecturale.

Cercetări ce au prilejuit descoperirea *vestigiilor celui mai vechi lăcaș de cult, cunoscut deocamdată în Moldova,* anterior constituirii statului feudal de-sine-stătător, sunt cele din cuprinsul bisericii *Sf. Nicolae din Rădăuți.* Aici, în suprafața actualului naos și altar, s-au aflat tălpile din lemn și amenajările interioare ale unui mai vechi edificiu religios, alcătuit odinioară dintr-o navă de plan pătrat (cu dimensiunile de 5×5 m la interior) și dintr-un altar rectangular mai îngust (cu adâncimea de 2,40 m și lățimea de 3,20 m), decroșat simetric în planul tâmplei. Monedele și obiectele de podoabă descoperite în mormintele aflate în interiorul și la exteriorul lăcașului, alături de celelalte materiale arheologice aflate în nivelul de funcționare al acestuia, au permis datarea sa cel mai tîrziu în deceniul doi al sec. XIV și precizarea funcției sale de *capelă a unei reședințe aparținând unui reprezentant de frunte al feudalității locale.* În acest prim *edificiu de cult,* cu mult *anterior întemeierii statului,* au fost îngropați atât ctitorul, feudal local, cât și noii veniți din Maramureș, primii domnitori ai Moldovei — Bogdan și Lațcu — [2], cei care, prinși în vâltoarea luptelor pentru apărarea și consolidarea tânărului stat, nu au apucat să ctitorească nimic în domeniul arhitecturii ecleziastice. Constatarea că aceștia din urmă au fost doar îngropați și nu au rezidat la Rădăuți este de mare preț în deslușirea controversatelor probleme privind întemeierea statului și succesiunea dinastiilor aflate la cârma lui.

O altă constatare deosebit de importantă oferită de cercetările de la Rădăuți se referă la faptul că abia în *vremea domnitorului Petru I și în folosul acestuia, capela de lemn a reședinței feudale va fi înlocuită pe același loc cu un lăcaș de zid,* în contextul unor mai ample lucrări de construcție desfășurate aici. Este vorba de un edificiu de plan bazilical cu trei nave, extins și la pronaos, cu fațadele ritmate de contraforturi, edificiu gotic de evidentă inspirație occidentală dar care a fost adaptat, ca program spațial, cerințelor cultului ortodox, O precizare, ce trebuie făcută încă de pe acum, este aceea că *biserica de zid își va păstra funcția de capelă a unei reședințe feudale private și de necropolă voievodală — exprimând astfel o continuitate de viață feudală și de funcție a monumentului în aceeași vatră — până în vremea lui Alexandru cel Bun, când va deveni lăcaș episcopal.*

Noua datare a monumentului și calitatea de ctitor, ce poate fi atribuită numai lui Petru I, vin să corecteze opinia unanim acceptată în istoriografia românească — opinie ce se fundamenta doar pe o tradiție târzie — potrivit căreia biserica Sf. Nicolae de la Rădăuți ar fi fost ridicată de către Bogdan I. Consecințele ce decurg din cercetările de mai sus sunt de o mare importanță istorică și trebuie discutate într-un alt cadru.

Neinsistând asupra datelor ce țin de arhitectura monumentului de zid, ele fiind azi binecunoscute, vom menționa totuși câteva elemente importante câș-

[2] Lia Bătrîna și A. Bătrîna, în *op. cit.*, p. 195—208; Idem, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 326—333.

tigate prin cercetarea arheologică. Remarcăm în primul rând, că săparea șanțurilor de fundație ale noii biserici s-a făcut după un plan ce a avut în vedere — și subliniem acest lucru — înscrierea, pe de o parte, în câmpul naosului a suprafeței ocupate anterior de nava lăcașului de lemn, iar pe de altă parte, a limitelor vechiului altar în aria celui de pe urmă. În acest fel s-a realizat nu numai o succesiune nemijlocită între cele două monumente, ci și o protejare conștientă a celor trei morminte din interiorul primului lăcaș. Fundațiile, perfect țesute, dovedesc că monumentul, cu excepția pridvorului, a fost ridicat într-o singură etapă de construcție. Zidurile bisericii — alcătuită din altar, naos și pronaos — au fost sprijinite de contraforturi, mai numeroase decât se știa până acum, dispuse în număr de patru pe absidă și câte cinci pe laturile de nord şi de sud, contribuind astfel la completarea expresiei decorative a fațadelor și confirmând pe deplin imaginea oferită de tabloul votiv.

Cu privire la elementele de finisaj și de decorație interioară, în altar, sub nivelul actualei pardoseli, s-au conservat porțiuni din stratul inițial de tencuială pictată, oricum anterior epocii lui Ștefan cel Mare.

În afîrșit, o ultimă constatare ce ne reține în mod deosebit atenția este faptul că sub lespezile funerare din naos nu s-a aflat nici un mormânt, acestea având cu totul alte amplasamente, împrejurare din care se degajă concluzia că Ștefan cel Mare a dispus amplasarea pietrelor tombale cu inscripții pentru înaintașii săi fără să aibă în vedere topografia mormintelor [3].

Aceleiași epoci de certe împliniri artistice, cea a lui Petru I, îi aparține tot un lăcaș de cult ridicat, de această dată pe Valea Moldovei, la *Giulești* (com. Boroaia, jud. Suceava), în cuprinsul unei alte reședințe aparținând unui mare boier este vorba de Giulea, feudal ce apare menționat în sfatul domnesc sub numele de „dominus Jula”, într-un document intern din 1384, sau de „Dzula Capitaneus” într-un cunoscut act extern din 6 mai 1387, în acest ultim caz fiind primul dintre cei cinci mari boieri („supremi consiliariy magnifici”) care girează pentru omagiul depus la Liov de către Petru I în fața regelui Vladislav Jagello al Poloniei. În afară de rolul jucat de acest feudal în cadrul sfatului domnesc, se pare că el a mai îndeplinit și importante atribuții militare și administrative în calitate de „capitaneus”, termen latin folosit în sec. XIV pentru dregătoria de pârcălab, adică de comandant al unei cetăți. Nu este exclus ca acest înalt feudal să fie unul dintre românii maramureșeni ce l-au însoțit pe Bogdan în trecerea sa în Moldova, sprijinind actul „descălecării” — ipoteză susținută atît de rezonanța maramureșeană a numelui, cât și de sigiliul său (așa cum a fost aplicat pe un act din 26 septembrie 1387) ce reprezintă asemănări frapante cu unele sigilii descoperite în necropolele cnezilor din Maramureș.

În satul Giulești, aflat, după cum precizează documentele, între Râșca și Moldova, înaltul dregător Giulea își va ridica din piatră și cărămidă unul dintre cele mai însemnate ansambluri feudale de la răsărit de Carpați. Una din componentele sale este biserica, ale cărei vestigii mărturisesc despre un model structiv în care spiritul gotic își găsește un loc preponderent — prin tehnica de construcție, forma planului, elementele de piatră profilată și sistemul de boltire — în condițiile în care asistăm la respectarea riguroasă a programului ritual specific ortodox prin compartimentarea lăcașului în altar, naos și pronaos. Absida altarului prezintă un traseu poligonal cu cinci laturi, atât la interior cât și la exterior, și este flancat

[3] Iidem, în *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1984, p. 69—77.

de contraforturi dispuse în cele patru muchii ale sale. Limita dintre altar și naos este reprezentată de o tâmplă de piatră străpunsă de două uși. Naosul este de plan pătrat și prezintă un stâlp central, octogonal în secțiune, precum și trei pilaștri angajați, dintre care doi pe laturile de nord și de sud, iar ultimul în zidăria iconostasului. Laturile de nord și de sud ale acestei încăperi sunt flancate de câte trei contraforturi dispuse la limita dintre altar și naos, în axul transversal al acestuia și la limita dintre naos și pronaos. Pronaosul îngust, de plan dreptunghiular, comunică cu exteriorul printr-o ușă plasată în axul longitudinal. Colțurile de nord-vest și sud-vest ale acestui compartiment sunt întărite prin câte un contrafort dispus sub un unghi de 45°. Trecând la elementele de finisaj. trebuie arătat că cele câteva porțiuni de elevație păstrate nu au conținut decât o tencuială zugrăvită în alb. La aceasta se adaugă totuși câteva fragmente de tencuială pictată în nuanțe de roșu, albastru și galben care, prin locul de descoperire — în jumătatea de răsărit a naosului — ne sugerează aparența lor la una sau mai multe icoane pictate în frescă pe zidul tâmplei.

Din analiza elementelor de plan, a pietrelor profilate și a cărămizilor descoperite, se poate reconstitui modul de tratare a boltirii. Nervurile de piatră recuperate, la care se adaugă stâlpul octogonal și cei trei pilaștri, denotă existența unei soluții structive tipic gotice, a unei vizuini spațiale ordonate însă de exigențele dictate de spiritualitatea ortodoxă. Concepția spațială a altarului, naosului și a pronaosului are la bază bolta în cruce pe ogive, realizată din cărămidă, prin intersecția perpendiculară a doi semicilindri și consolidarea muchiilor de intersecție prin arce de piatră profilate. În cazul altarului, împingerea exercitată de greutatea bolții este dirijată, prin intermediul arcelor ogivă, spre șase puncte de descărcare — dintre care două trebuie să fi fost reprezentate de console, iar patru de pilaștri — întărite la exterior de cotraforturi. Naosul este acoperit de patru bolți în cruce pe nervuri, fiecare boltă exercitându-și împingerile spre patru puncte de descărcare reprezentate de stâlpul central, pilaștri sau console. În sfârșit, pronaosul permite acoperirea, fie cu două bolți în cruce pe nervuri descărcate pe console, soluție pentru care optăm, fie cu o boltă semicilindrică dispusă transversal [4].

Din cele prezentate mai sus rezultă că la Giulești ne aflăm în fața unei structuri arhitectonice de excepție pentru întreg teritoriul românesc, apariția sa — alături de celălalt lăcaș de zid contemporan de la Rădăuți — putând fi pusă în legătură directă cu activitatea unor șantiere ce ridicau în vremea lui Petru I și primele cetăți de piatră din Moldova. Aceste șantiere vor fi constituit o școală pentru constructorii moldoveni ce s-au putut forma alături de meșterii itineranți familiarizați cu elementele decorative și concepția spațială a arhitecturii gotice, meșteri veniți probabil din Polonia, regat cu care Moldova va întreține strânse legături în vremea lui Petru I. Acolo se găsesc, deocamdată, și cele mai apropiate analogii în ceea ce privește structura arhitectonică a acestor monumente.

Contemporană cu ultimele două reședințe feudale amintite este și cea descoperită la limita de vest a actualului sat *Netezi* (com. Grumăzești, jud. Neamț). Amplasarea sa în satul amintit, lângă pârâul cu același nume, pe locul cunoscut sub numele de „Brătuleț", constituie date de ordin toponimic care, adăugându-se celor de ordin cronologic, au permis identificarea ansamblului feudal de aici cu cel al marelui boier Bratul Netedul, prezent în toate documentele din intervalul 30 martie 1392 — 28 octombrie 1399 în fruntea sfatului domnesc. Această constatare, la care se adaugă titlul de jupan — acordat până la sfârșitul sec. XV doar

[4] Iidem și colaboratorii, Cercet Arh, 6, 1983, p. 79—93.

celor mai mari feudali sau dregători și totodată rudelor domnești care ocupau o poziție de prim ordin în sfat — ne îndreptățește să apreciem că Bratul Netedul era cel mai important boier din Moldova ultimului deceniu al sec. XIV, cu atît mai mult cu cât în 1395 el apare primul între membrii sfatului care garantează în fața regelui Vladislav Jagello al Poloniei pentru credința domnitorului lor Ștefan I.

În afară de vestigiile unui tip de locuință—turn, la Netezi au fost dezvelite urmele unei biserici de plan dreptunghiular, ambele construite din piatră în tehnica zidăriei cu emplecton. Alcătuit inițial dintr-un naos în formă de navă simplă, dreptunghiulară, și dintr-un altar cu absidă semicirculară decroșată, lăcașul va primi, la scurtă vreme, spre vest, un pronaos mai îngust. Altarul trebuie să fi fost boltit cu o semicalotă sferică și despărțit de naos printr-o tâmplă de cărămidă străpunsă de două uși. Naosul dispune de o pereche de pile angajate în axul transversal al încăperii, fapt care sugerează o boltire semicilindrică longitudinală susținută de un arc dublou. În pronaos, pe laturile de nord, și de sud, se întâlnesc aceleași pile angajate, ale căror rosturi trebuie să se lege tot de un sistem de boltire semicilindrică. Avem de-a face deci cu cel mai vechi exemplar de biserică de plan dreptunghiular cu bolți semicilindrice unitare, prinse sub un singur acoperiș.

În ceea ce privește amenajările și finisajele interioare, mărturiile păstrate dovedesc că lăcașul de cult a beneficiat de o pardoseală de lespezi de piatră, iar pereții au fost tencuiți fără să primească o zugrăveală pictată [5].

În mediul feudal rural est-carpatic, în acest ultim sfert al sec. XIV, se ridică și alte structuri arhitectonice, de aceeași remarcabilă valoare arhitecturală.

Vom aminti pentru început reședința vornicului Oană de la *Tulova*, aflată în apropierea actualului sat Vornicenii Mari (jud. Suceava) și din care a fost cercetat, parțial, complexul de locuire [6] și, integral, lăcașul de cult. Înainte de prezentarea structurii arhitectonice descoperite trebuie menționat că și Oană de la Tulova făcea parte din marii boieri ai Moldovei, amintiți în sfatul domnesc între 1397 și 1425, fiind înrudit cu familia domnească, așa după cum ne sugerează amprenta sigilară de pe un act din anul 1407. Lăcașul de cult ridicat în folosul său, în ultimul sefert al sec. XIV, este un triconc simplu, cu absida altarului semicirculară decroșată, cu un naos alungit flancat de două abside semicirculare și un pronaos dreptunghiular ale cărui ziduri longitudinale sunt prelungite dincolo de limita vestică. Potrivit elementelor de plan, sistemul de boltire constă din trei semicalote ce acopereau absidele, dintr-o cupolă care, sprijinită pe pandativi și arce semicilindrice, încununa naosul și dintr-un semicilindru care, sprijinindu-se direct pe zidurile exterioare, acoperea pronaosul. Biserica se înscrie, astfel, în tipul de plan trilobat cu naosul încoronat cu o cupolă, iar pronaosul boltit cu un semicilindru, toate prinse sub un singur acoperiș, tip structural întâlnit în aceeași vreme la biserica Sf. Treime din Siret.

Fațadele bisericii fuseseră împodobite cu cărămizi smălțuite în culoarea albastru-peruzea, de diferite forme, asociate cu discuri și flori cruciforme, de asemenea smălțuite în verde-oliv, galben și cafeniu, toate având rolul de a sublinia partea superioară a ferestrelor și intrării, de a forma arhivolte în jurul arcelor unor firide sau o friză continuă la partea superioară. În mod cu totul special, cărămizile smălțuite au fost folosite și în cazul unui mormânt aflat în suprafața pronaosului, mormânt atribuit, pe bună dreptate, ctitorului.

[5] Iidem, SCIVA, 36, 1985, 4, p. 298—315.
[6] M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare. Secolele XI—XVII*, București, 1982, p. 108—114.

La elementele de decorație exterioară se adaugă fragmentele de tencuială pictată descoperite, materiale ce dovedesc că și la interior biserica era împodobită [7].

Tot un plan trilobat, dar cu o structură aparte a naosului și pronaosului, întâlnim în cuprinsul reședinței feudale de la *Volovăț* (jud. Suceava), ctitoria lui Giurgiu, alt mare boier menționat în sfatul domnesc în ultimul deceniu al sec. XIV și în primii ani ai celui următor. Biserica descoperită aici, ridicată din piatră și cărămidă în ultimul sfert al sec. XIV, aparține tipului de plan trilobat, însă cu turlă pe naos și acoperiș fragmentat. Absida altarului este semicirculară și decroșată, iar naosul de formă dreptunghiulară dispune de patru pilaștri ce flanchează absidele și susțin o suită de arce pe care se sprijină turla. O notă particulară prezintă sistemul de boltire al pronaosului de formă dreptunghiulară. Existența celor patru pilaștri masivi, dispuși câte doi pe laturile sale de vest și de est, poate fi pusă în legătură cu o calotă semisferică sprijinită pe arce, pandantivi și pilaștri [8].

Un naos trilobat, asemănător cu cel de la Volovăț, s-a descoperit și în cuprinsul unui ansamblu monastic. Este vorba de cel de la *Humor* (jud. Suceava), ctitorie a vornicului Oană, același care a ridicat și mai sus amintita reședință de la Tulova. În prima fază a existenței sale, biserica mănăstirii era redusă doar la un altar cu absida semicirculară decroșată și la un naos dreptunghiular flancat de două abside semicirculare. Abia în ultima parte a sec.XV se adaugă un pronaos de formă aproape pătrată. În umplutura molozurilor ce au rezultat din dezafectarea lăcașului, s-au descoperit numeroase fragmente de frescă, dovadă a existenței unor picturi murale la interiorul bisericii [9].

Deși menționată în izvoarele scrise abia în 1415, în ceea ce ne privește avem motive să credem că vechea mănăstire de la Humor funcționa încă de la sfârșitul sec. XIV, din moment ce s-a putut stabili că cele mai vechi materiale arheologice, aflate în nivelurile de funcționare ale ansamblului, aparțin perioadei amintite.

Dar în afară de lăcașurile ridicate în epoca lui Petru I în mediul reședințelor feudale sau în cel monastic, în contextul organizării în forme ierarhice superioare a diocezei de la răsărit de Carpați, a acțiunii de înzestrare a Moldovei cu o ierarhie bisericească autonomă, la Suceava — în vecinătatea Curții Domnești — va apare un lăcaș de cult ce va reprezenta instituția episcopală, devenită apoi metropolitană.

Cu privire la aspectul inițial al acestui edificiu ecleziastic cu hramul Sf. Gheorghe, denumit și *biserica Mirăuților*, acceptat în mod unanim a fi deținut, în prima sa formă de existență, funcția de primă catedrală episcopală și apoi metropolitană a Moldovei, deși este bine cunoscută împrejurarea că monumentul a suferit numeroase transformări în cursul existenței sale, ultima datorându-se arhitectului austriac Karl Romstörfer la sfîrșitul sec. XIX, s-a acreditat ideea greșită că planul său poate fi descifrat, cu excepția clopotniței, din analiza actualei biserici. Având îndoieli în legătură cu această opinie, am procedat la un sondaj de control, pornind de la premisa că lăcașul vechii mitropolii — prin însăși menirea sa de a adăposti un cler numeros și slujbele de încoronare, precum și de a afirma noua instituție pe plan local, dar mai ales european — trebuia să dispună de di-

[7] Iidem, SCIA-AP, 1985, p. 3—13.
[8] Al. Artimon, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 383—405.
[9] Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, SCIV, 20, 1969, 1, p. 67—82; Elena Busuioc, Suceava, 5, 1978, p. 179—190.

mensiuni impunătoare. Or, proporțiile și structura actualului edificiu nu corespundeau cerințelor primei biserici a țării. Astfel stând lucrurile, urma ca cel puțin o parte din fundațiile primului lăcaș metropolitan să poată fi surprinse pe parcursul cercetărilor, chiar dacă acestea nu s-au putut desfășura decât la exteriorul actualei biserici.

Cu toate limitele cercetării, care sperăm să poată fi depășite în viitor, am putut constata că ne aflăm în fața unei succesiuni de două monumente de zid, ce au cunoscut planuri și structuri complet diferite și a căror încadrare cronologică a putut fi stabilită. Atât pe latura de nord, cât și pe cea de sud, au fost date la iveală traseele unor ziduri suprapuse doar parțial de cele ale bisericii de azi. Pe latura de vest s-a putut observa identitatea dintre traseele celor două lăcașuri ce se succedă.

Cât privește dimensiunile primului lăcaș, acestea nu pot fi deocamdată precizate decât parțial. Astfel, dacă lățimea a putut fi stabilită cu exactitate (12,5 m), în schimb zidurile longitudinale nu au putut fi urmărite pe toată lungimea lor.

O primă observație ce decurge din studierea inventarului monetar aflat în mormintele cercetate este aceea că, în intervalul cuprins între sfârșitul sec. XIV și mijlocul sec. XVII, prima biserică de la Mirăuți a funcționat neîntrerupt, chiar dacă va fi cunoscut unele acțiuni de refacere.

Emisiunile monetare ale lui Petru I, descoperite în mai multe morminte, ne permit o importantă precizare de ordin cronologic, și anume aceea că *în vremea domnitorului amintit are loc edificarea de către acesta a primului lăcaș de la Mirăuți.*

În stadiul actual al cercetărilor, vom încerca să formulăm o ipoteză cu privire la ansamblul formelor inițiale ale monumentului, conștienți fiind de riscurile ce le comportă definirea unei construcții numai în funcție de un plan incomplet. Traseul zidurilor descoperite indică fără îndoială o construcție de plan dreptunghiular, de o amploare neobișnuită în raport cu alte lăcașuri ale vremii, lipsită de abside laterale și de contraforturi. Aceste constatări certe ne îndepărtează de o posibilă asemănare cu vreuna din structurile întâlnite la mai sus amintitele monumente reprezentative contemporane — de la Rădăuți, Giulești, Sf. Treime Siret, Tulova, Volovăț sau Netezi, permițându-ne mai degrabă să opinăm pentru apartenența lăcașului primei mitropolii din Moldova la o structură „în cruce greacă înscrisă" de tip complex: cu un pronaos îngust și un naos cvasi-pătrat, împărțit de patru stâlpi și acoperit de boltiri semicilindrice dispuse cruciform [10].

În același mediu, al așezărilor urbane ce apar și se dezvoltă în Moldova celei de a doua jumătăți a sec. XVI, se constată existența unor lăcașuri de cult parohiale, ctitorii ale comunităților de târgoveți, meșteșugari și negustori din cartierele pe care le locuiau. Din numeroasele exemplare ce vor fi servit comunitățile orășenești de la răsărit de Carpați, în a doua jumătate a sec. XIV, au fost identificate prin cercetări arheologice vestigiile doar a câtorva biserici din lemn sau zid, unele dintre ele mai modeste în raport cu ctitoriile înaltei feudalități.

Unul dintre edificiile ecleziastice de zid, aparținând acestei perioade, a fost descoperit la *Suceava*, în curtea actualei biserici *Sf. Dumitru*, între cunoscuta ctitorie a lui Petru Rareș și impunătorul turn al clopotniței ridicat de Alexandru Lăpușneanu. Biserica, ale cărei vestigii au fost dezvelite, era de plan cruciform, brațele de nord și de sud ale crucii putând fi asimilate cu două abside rectangu-

[10] Lia Bătrîna și A. Bătrîna, CercetArh, 5, 1982, p. 215—224.

lare. Acestei faze, datată la sfârșitul sec. XIV, i se adugă spre vest o a doua încăpere — un pronaos — flancată pe nord și sud de contraforturi și terminată în colțurile de nord-vest și sud-vest cu câte un turn. În suprafața pronaosului au fost plasate patru pile, în vederea realizării sistemului de boltire. Ținând de prima fază de funcționare a edificiului, se menționează existența urmelor de frescă, uneori păstrate *in situ*, și a unui pavaj din cărămizi. Lăcașul a fost atribuit, cu probabilitate, unor rosturi cultuale catolice, fiind ulterior înlocuit și suprapus de o biserică și de un cimitir ortodox[11].

În ceea ce ne privește — având în vedere analogiile ce se pot stabili cu unele monumente de plan cruciform din mediul bizantino-balcanic[12] — socotim, mai degrabă, că și primul monument ecleziastic de la Sf. Dumitru a aparținut cultului ortodox, având de-a face, deci, cu o succesiune neîntreruptă a două edificii de cult, de-a lungul a două momente principale și în același cadru confesional. Și opinăm pentru această interpretare, ținând cont și de faptul că cele două confesiuni — ortodoxă și catolică — au fost dintotdeauna nu numai deosebite, ci și antagonice, motiv pentru care credincioșii lor nu numai că nu s-au înmormântat în aceleași cimitire, dar nici nu și-au construit lăcașuri sau amplasat cimitire pe urmele altora nu suficient de vechi pentru a nu se ști că au aparținut unui alt rit.

Tot în *Suceava*, cercetările efectuate în biserica *Sf. Înviere*, construită de doamna Elena Rareș, și terminată în 1551, au prilejuit dezvelirea vestigiilor unor monumente de cult realizate inițial din lemn și apoi din zid, ce se succedă nemijlocit în aceeași suprafață într-un interval cuprins între a doua jumătate a sec. XIV și mijlocul sec. XVI.

Mărturiile privitoare la primul edificiu religios sugerează planul unei construcții în formă de cruce, în varianta fără pridvor, cu soclu din piatră și elevație de lemn, alcătuit dintr-o absidă poligonală decroșată, cu cinci laturi, dintr-un naos pătrat și un pronaos îngust în raport cu naosul. În altar se mai păstrează ultima asiză din fundația mesei sale. Amenajările interioare constau dintr-o podea de scânduri, iar cele exterioare dintr-un trotuar realizat din lespezi de șist verde.

În intervalul de funcționare a lăcașului, cuprins între a doua jumătate a sec. XIV și începutul sec. XV, se constată un moment de refacere a acestuia, determinat de un incendiu. Refacerea are loc în condițiile respectării vechiului plan[13].

Cercetărilor ample din orașele medievale Suceava și Baia li s-au adăugat în ultimii ani cele din *vatra istorică a Iașilor*, prilejuind, între altele, descoperirea vestigiilor celui mai vechi lăcaș de cult, din seria celor cunoscute pe teritoriul orașului pomenit, datat într-o vreme oricum anterioară anilor 1400. Deși realizat din piatră, în tehnica zidăriei cu emplecton, din edificiul ecleziastic nu ni s-au mai păstrat decât traseul pentagonal al absidei altarului, fragmente din pardoseala de cărămizi de la interior și o parte din trotuarul din lespezi de piatră ce îl înconjura. La acestea se adaugă prețioasele mărturii cu privire la decorația fațadelor bisericii, constând din discuri ceramice smălțuite în nuanțe de verde[14].

Un ultim monument ecleziastic, aparținând sfârșitului de sec. XIV, a putut fi descoperit recent tot în vatra unui vechi oraș est-carpatic. Este vorba de *Trotuș*, puternicul centru vamal și comercial pentru mărfurile care circulau din Moldova

[11] M. D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, SCIV, 20, 1969, 4, p. 541—565.
[12] A Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji*, Belgrad 1962, p. 39, fig. 48.
[13] Cercetări efectuate de A. Bătrîna și Em. I. Emandi în 1982 și 1993.
[14] N. N. Pușcașu, Voica-Maria Pușcașu, RMM-MIA, 2, 1983, p. 20—64.

spre Transilvania în sec. XVI—XVII. Numeroaselor locuinţe şi ateliere descoperite li se adaugă un lăcaş de cult de plan dreptunghiular, cu absida decroşată, realizat de la început din lemn, pe un soclu din piatră de râu şi de carieră. Chiar dacă se constată unele acţiuni de refacere, determinate de incendii, forma planului se menţine aceeaşi[15].

În ceea ce ne priveşte, socotim că biserica aparţine tipului de plan dreptunghiular, cu absida altarului pentagonală decroşată, prin retragerea simetrică faţă de deschiderea navei, cu un naos pătrat — a cărui formă ne este sugerată de amplasamentul mormintelor la interior — şi cu pronaosul, probabil, absidat.

Sintetizând principalele date oferite de cercetările arheologice, observăm că, în răstimpul scurs de la constituirea statului feudal de-sine-stătător Moldova şi până în jurul anului 1400, arhitectura ecleziastică de la răsărit de Carpaţi îşi va adăuga la vechile tradiţii constructive — exprimate sub aspect artistic în arhitectura bisericilor de lemn ale căror vestigii au fost descoperite la Rădăuţi, Suceava şi Trotuş — un repertoriu de forme şi modalităţi de decoraţie care se dovedesc a fi fost pe cât de variate tot atât de contradictorii. Această varietate se datoreşte, fără îndoială, existenţei în Moldova celei de-a doua jumătăţi a sec. XIV, a unui climat cultural mai larg, mai deschis, cu aspect „internaţional", care a permis ca nu numai în acelaşi teritoriu şi în aceeaşi perioadă, ci şi ca în acelaşi monument să se întâlnească în mod fericit modalităţi structive şi decorative ţinând de arii artistice net deosebite, precum cea bizantino-balcanică sau cea apuseană, de factură gotică.

În această epocă, în care românii de la răsărit de Carpaţi se familiarizau treptat cu semnele unei anumite civilizaţii, ce se dovedeşte a fi fost eclectică, asistăm la un proces concomitent — şi subliniem această constatare — de preluare şi uneori de prelucrare a unor forme şi structuri arhitectonice din lumea occidentală şi din cea bizantino-balcanică, proces ce mărturiseşte orientarea, capacitatea de receptare şi dorinţa de afirmare în planul valorilor artistice a societăţii moldovene în ansamblul ei şi ne face să înţelegem, în acelaşi timp, de ce lăcaşuri de cult de felul celor de la Rădăuţi şi Giuleşti sunt contemporane şi apar în aceleaşi medii feudale cu cele de la Netezi, Volovăţ sau Tulova.

Înrâuririle concomitente occidentale şi bizantino-balcanice, pe care arhitectura de zid le înregistrează în primul veac de existenţă statală de-sine-stătătoare, pot fi desluşite cel mai bine în arhitectura ecleziastică, cea care îşi dovedeşte capacitatea de a reflecta în chipul cel mai limpede cu putinţă mentalităţile, gusturile şi orientarea culturală a societăţii medievale româneşti.

Urmărind amprenta occidentului în mărturiile de arhitectură ecleziastică de la răsărit de Carpaţi în sec. XIV, constatăm că ea se manifestă, în mod preponderent, în cuprinsul lăcaşurilor reşedinţelor feudale de la Rădăuţi şi Giuleşti, nu numai în sfera materialelor şi tehnicii de construcţie, ci şi în cea a elementelor de plan şi decoraţie în piatră, precum şi a sistemului de boltire. La aceste două monumente se adaugă cel de la Iaşi, care chiar dacă nu se păstrează decât parţial, beneficiază şi el de o tratare tipic gotică a altarului. În condiţiile în care, însă, programul ritual dictat de cultul ortodox trebuia respectat cu stricteţe, intervine o primă prelucrare a acestor modele specifice arhitecturii gotice — dovada constituind-o prezenţa altarului, a tâmplei de zid, a naosului şi pronaosului — prelu-

[15] Al. Artimon, Carpica, 16, 1984, p. 101—126.

crare ce poate fi socotită ca un *început de sinteză* operată de mediul artistic local. Odată începute și continuate aceste experiențe care, după cum vom vedea mai departe, au fost mai numeroase și mai sistematice decât s-a știut până acum, se va ajunge, după mai bine de o sută de ani, la constituirea a ceea ce vom numi stilul moldovenesc în arhitectura medievală.

Dar, înrâuriri nu mai puține și de foarte multe ori adaptate și integrate fondului estetic local se înregistrează şi din lumea bizantino-balcanică, de unde sunt preluate și interpretate — în aceeași ambianță a reședințelor feudale ca și în cea monastică — unele prototipuri consacrate la acea dată în mediul sud-dunărean. Este vorba în principal de tipul triconc — cunoscut, până nu de mult, pentru sec. XIV doar prin biserica Sf. Treime din Siret — cel care va parcurge pe mai departe etapele unei strălucite cariere în arhitectura de la răsărit de Carpați. Acest tip structural, de veche origine și de destul de mare frecvență în Orientul creștin[16], va cunoaște o largă răspândire în sec. XIV. În explicarea opțiunilor clerului ortodox din Moldova pentru un atare model arhitectonic trebuie avute în vedere, în afară de interesul și respectul manifestate față de arta bizantină — cu toate neînțelegerile existente la un moment dat între biserica Moldovei și Patriarhia constantinopolitană —, acele legături pe care ierarhia ecleziastică de la răsărit de Carpați le va fi întreținut cu teritoriile de cultură bizantină provincială. Or, așa după cum s-a arătat, tocmai legăturile ortodoxiei locale cu lumea balcanică, sârbească[17] în special, al cărui rol cultural sporește începând cu prima jumătate a sec. XIV — în vremea în care Marea Biserică refuza să recunoască patriarhia de la Péc[18], par să explice, cel puțin într-o anumită măsură, apariția în Moldova a unor structuri arhitectonice de felul triconcului sau de tipul „în cruce greacă înscrisă", precum și a unor modalități de decorație exterioară a monumentelor.

Ultimele descoperiri vin să întărească aceste constatări, îmbogățind totodată repertoriul arhitecturii ecleziastice medievale din Moldova cu noi exemplare de tip triconc. Trebuie subliniat însă că aceste lăcașuri, deși aparțin aceluiași plan trilobat, se individualizează prin anumite particularități. Astfel, o primă variantă, mai apropiată ca structură a naosului de ceea ce aflăm frecvent în aceeași vreme în Serbia medievală pe valea Moravei[19], este cea a planului triconc cu turlă pe naos și acoperiș fragmentat, așa cum o întâlnim la Volovăț și la Humorul vechi, cu observația că ultima biserică nu dispune de pronaos, spre deosebire de cea dintâi, al cărui pronaos este boltit cu o cupolă. Cea de a doua variantă, aflată la Tulova ca și la Sf. Treime din Siret, este tot un plan triconc, de această dată, însă, cu naosul încoronat doar cu o cupolă, iar pronaosul boltit cu un semicilindru, toate prinse sub un singur acoperiș.

Triconcului i se adaugă planul mononavat, cu absidă semicirculară și boltire semicilindrică longitudinală descoperit la Netezi, tip ce cunoaște și el o largă răspândire în arhitectura bizantino-balcanică a sec. XIII—XIV, analogia cea mai apropiată putându-se face cu biserica Sf. Petru și Pavel din mănăstirea Žiča[20].

[16] R. Theodorescu, SCIA-AP, 2, 1973, p. 211—226.

[17] V. Laurent, REB, 5, 1947, p. 161; N. Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, București, 1906, p. 92; S. Porcescu, MMS, 3—4, 1964, p. 135—136; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (sec. X—XIV)*, București, 1974, p. 233.

[18] V. Laurent, Balcania, 7, 1944, 2, p. 303—310.

[19] A. Deroko, *op. cit.*, p. 232, fig. 374 și p. 236, fig. 387.

[20] *Ibidem*, p. 108, fig. 157.

În rândul monumentelor de influență bizantino-balcanică credem că trebuie plasată și prima biserică de la Sf. Dumitru din Suceava, al cărui plan în formă de cruce liberă se regăsește în același mediu sud-dunărean la Dunis [21].

Dar cel mai important monument datorat epocii lui Petru I, și din păcate cunoscut cel mai puțin, a fost fără îndoială lăcașul episcopal de la Mirăuți, apariția sa tocmai la Suceava având o importanță fundamentală în desăvârșirea procesului întemeierii statului feudal de-sine-stătător, semnificînd ideea de neatârnare politică și religioasă. Până la reluarea cercetărilor, care se impun a fi continuate și în interiorul bisericii, pentru precizarea tuturor datelor de ordin planimetric, rămânem cantonați în domeniul ipotezelor, atribuind lăcașului o structură „în cruce greacă înscrisă" de tip complex, frecvent întâlnită în cazul bisericilor de rang episcopal sau metropolitan.

Constatărilor prilejuite de elementele de plan și de structură li se adaugă cele ce țin de *decorația interioară și exterioară* a lăcașurilor de cult descoperite. În materie de decorație interioară, în afară de cărămizile smălțuite descoperite la Mirăuți și Tulova, remarcăm discurile ceramice de la Tulova și Iași și florile cruciforme de la Tulova, ambele smălțuite, ce vin să se adauge acelorași elemente decorative întâlnite la biserica Sf. Treime din Siret. Această modalitate, de veche tradiție bizantină, de înviorare și decorare a fațadelor, de subliniere a unor goluri sau de delimitare a unor registre, se întâlnesc, așadar chiar în cuprinsul primelor edificii de cult și laice de zid din Moldova, chiar dacă nu a tuturor, evoluția sa ulterioară și îmbogățirea repertoriului decorativ, într-o altă etapă, cu elemente gotice, contribuind la realizarea unei alte sinteze originale, de această dată în materie de decorație ceramică, cea cunoscută spre sfârşitul domniei lui Ștefan cel Mare.

Cât privește amenajările interioare, întâlnim pardoseli de piatră cât și de cărămidă, nelipsind, în cazul bisericilor de lemn, podelele de scândură. La rândul lor, pereții interiori erau decorați, chiar dacă nu întotdeauna, cu picturi murale în legătură cu a căror amploare, calitate sau program, ne este greu să ne pronunțăm. Oricum, cercetările de la Rădăuți, Giulești, Tulova, Humor și Sf. Dumitru din Suceava au prilejuit descoperirea unor fragmente de frescă ce ne permit să apreciem că, încă de pe acum, mediul artistic local era familiarizat cu formele picturii murale.

La succintele încheieri cu privire la arhitectura și decorația monumentelor religioase descoperite, s-ar mai putea adăuga unele considerații cu privire la *spațiul funerar*. Se știe că în evul mediu înhumarea în interiorul bisericii a constituit un privilegiu rezervat reprezentanților de frunte ai ierarhiei feudale — laice și religioase — și în mod special ctitorilor. Bisericile căpătau, așadar, dintru început dubla funcție de lăcaș de cult și necropolă feudală. Din observațiile efectuate asupra dispoziției mormintelor în interiorul edificiilor religioase, s-a putut constata că doar în cazul a două necropole feudale — cele de la Rădăuți și Giulești — mormintele au fost amplasate inițial în suprafața naosului, pentru ca ulterior să o cuprindă și pe cea a pronaosului. În schimb la Netezi și Tulova nu s-au practicat înmormântări decât în pronaos, împrejurare ce pare să-i confere acestuia și o anumită destinație funerară, cel puțin în aceste cazuri. O situație similară întâlnim și în cazul bisericilor aparținând comunităților orășenești din Suceava (Sf. Înviere) și Trotuș. În sfârșit, un ultim grup de lăcașuri nu au cunoscut înmormântări la interior, explicațiile datorându-se unor împrejurări diferite. Dacă în biserica fostei mănăstiri Humor era firesc ca mormintele să lipsească, întrucât călugării

[21] Vezi nota 12.

nu se înhumau în interior și cu atât mai mult în suprafața naosului, iar ctitorul, Oană Vornicul, își avea necropola la Tulova, în cea de la Volovăț absența lor se poate datora dispariției ctitorului departe de curtea sa și a înhumării sale într-un alt loc, precum și trecerii ulterioare a reședinței de aici în posesia domniei, așa după cum ne arată un document din 13 decembrie 1421 [22].

Ca tipuri de morminte, predomină încă cele în groapă simplă, cea mai veche criptă întâlnindu-se la Rădăuți, în suprafața primei biserici, de lemn, mormânt ce a fost atribuit domnitorului Lațcu [23].

Toate aceste observații conduc la concluzia că în sec. XIV *soluțiile aduse problemei spațiului funerar nu afectează înfățișarea interioară și exterioară a monumentelor, structura lor și, deci, nici evoluția stilului arhitectonic,* așa după cum se va întâmpla în etapa următoare.

Se cunoaște azi că, în decursul unei domnii îndelungate, într-un climat de pace, de siguranță și de bună rânduială, Alexandru cel Bun a reușit să desăvârșească statul printr-o admirabilă operă de organizare administrativă, economică, culturală și ecleziastică. În acest ultim caz, încă din cel de-al doilea an al domniei sale, mai vechiul conflict existent între patriarhia ecumenică și biserica moldovenească, ca urmare a refuzului acesteia de a accepta mitropoliții greci, va fi aplanat din rațiuni politice, noul patriarh Matei binecuvântîndu-l pe Iosif ca mitropolit al Moldovei.

Această primă mare epocă din istoria culturii române de la răsărit de Carpați, epoca lui Alexandru cel Bun, se caracterizează printr-o intensă activitate constructivă, în domeniul religios și civil, ce va avea profunde repercusiuni în procesul constituirii unei viziuni estetice autohtone. În condițiile afirmării monahismului autohton, cunoscut în Moldova cel puțin din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, se vor ridica, din zid sau din lemn, noi ansambluri monastice, dintre care unele sunt rezultatul colaborării domniei cu înaltul cler metropolitan [24].

Unul din așezămintele în cuprinsul căruia se va materializa această colaborare, în primii ani ai sec. XV, este cel de la *Neamț* (jud. Neamț), atât documentele scrise [25] cât și cercetările arheologice atestându-ne existența unor lucrări de construcție și de refacere petrecute în cursul domniei lui Alexandru cel Bun și datorate acestuia. Investigațiile arheologice, desfășurate în mai multe etape [26], au reușit să dovedească în final că biserica din prima jumătate a sec. XV a fost construită din piatră pe locul alteia mai vechi din lemn, fiind decorată la exterior cu discuri ceramice cu buton central, smălțuit în nuanțe de verde. Din păcate cercetarea nu a putut aduce precizări de ordin planimetric, socotind că până și fundațiile vechii biserici s-au „risipit". Cât privește decorația interioară, din fragmentele de frescă aflată în molozuri, s-a putut stabili existența unor picturi murale. La sud de suprafața unde se bănuiește a fi fost amplasată biserica, s-au descoperit vestigiile

[22] DRH, A, Moldova, I, p. 70, nr. 48.

[23] Lia Bătrîna și A. Bătrîna, în *Constituirea statelor...*, p. 196.

[24] Cu privire la statutul mănăstirilor moldovene, într-o binecunoscută lucrare (R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident...*, p. 232—233) este susținută, cu argumente convingătoare, existența unei autorități directe metropolitane și domnești asupra acestor comunități monastice, în flagrantă contradicție cu situația — de obârșie atonită — a mănăstirilor muntene.

[25] DRH, A, Moldova, I, p. 140, nr. 93.

[26] Șt. Balș, Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț*, București, 1958; P. Diaconu, Materiale, 6, 1959, p. 699—701; R. Heitel, MMS, 5—6, 1982, p. 327—342.

unui corp de clădiri din lemn, socotite a fi îndeplinit funcția de chilii. Pentru această epocă nu se constată preocupări legate de fortificarea incintei [27].

În ceea ce ne privește, din analiza materialelor publicate cât și din releveul oferit cu bunăvoință de arhitectul Ștefan Balș, restauratorul ansamblului, apreciem că planul bisericii de la începutul sec. XV poate fi descifrat din observațiile asupra fundațiilor unui lăcaș — socotit de descoperitor a fi mai târziu — refăcut pe exact același amplasament, în condițiile respectării vechiului plan. Dacă lucrurile se dovedesc a se fi petrecut așa și avem temeiuri foarte serioase să credem aceasta — fiind totuși, necesare sondajele suplimentare de control pentru a îndepărta orice urmă de îndoială — înseamnă că la Neamț întâlnim singurul exemplar est-carpatic de arhitectură ce ține de tipul așa numit „în cruce greacă", fără puncte libere de sprijin, prezentând în naos o formă de cruce cu brațele egale și foarte scurte, la răsărit o absidă semicirculară, iar la vest un pronaos îngust, dreptunghiular. Atât cât putem deduce din forma planului, credem că sistemul de boltire era reprezentat de o semicalotă la altar, de arce semicilindrice în naos la brațele crucii și de o boltă semicilindrică transversală în pronaos, încăperea centrală fiind încununată cu o turlă sau cu o cupolă.

În fapt, edificiul religios de la Neamț nu are un caracter de unicat pentru spațiul românesc, fiind cunoscut în părțile răsăritene ale Dunării de Jos la Dinogetia (sec. XI—XII) [28] și la Niculițel (sfârșitul sec. XIII — începutul sec. XIV) [29], precum și în mediul feudal nord-dunărean în cuprinsul Curții domnești de la Curtea de Argeș sec. XIII) [30], toate aceste structuri înscriindu-se pe linia unei evoluții sud-dunărene a planului cruciform (în varianta în care punctele libere de sprijin lipsesc).

O altă ctitorie domnească, atestată documentar încă din anul 1402 [31] și încadrată cronologic la începutul domniei lui Alexandru cel Bun și pe baza cercetărilor arheologice, este mănăstirea *Moldovița veche* (jud. Suceava). Corpul inițial al bisericii este reprezentat de un plan triconc cu absida altarului pentagonală la exterior și semicirculară la interior, cu naosul rectangular, flancat de două abside cu același traseu pentagonal la exterior și semicircular la interior, și având în colțuri patru pilaștri cu secțiunea dreptunghiulară, precum și un pronaos îngust [32]. Boltirea trebuie să fi constat dintr-o semicalotă sferică ce acoperea altarul, dintr-un sistem de pilaștri și arce pe care se sprijinea o turlă și un semicilindru dispus transversal deasupra pronaosului, înscriind astfel lăcașul în rândul monumentelor de plan triconc, cu turlă pe naos și acoperiș fragmentat, întâlnite după cum s-a văzut — încă din veacul anterior la Volovăț și Humor, cu deosebirea că în cazul Moldoviței traseul exterior al absidelor este poligonal. Această tratare a absidelor la vechea biserică a Moldoviței, specifică arhitecturii gotice, constituie una dintre primele asimilări ale morfologiei gotice la un monument ortodox.

În materie de decorație, se remarcă prezența la exterior a cărămizilor smălțuite în albastru-verzui deschis, iar pentru interior cantitatea mare de fragmente de frescă descoperite dovedește prezența picturilor murale încă dintr-o primă fază.

Cât privește restul componentelor ansamblului monastic, datorită caracterului limitat al cercetărilor, nu s-a putut stabili decât faptul că mănăstirea nu

[27] R. Heitel, *op. cit.*, p. 331—336.
[28] I. Barnea, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 352, fig, 187.
[29] Lia Bătrîna și A. Bătrîna, SCIVA, 28, 1977, 4, p. 531—551.
[30] N. Constantinescu, BMI, 3, 1971, p. 14—23.
[31] DRH, A, Moldova, I, p. 23, nr. 6.
[32] Gh. I. Cantacuzino, BMI, 3, 1971, p. 79—84.

dispunea de o incintă fortificată, ci dintr-o îngrăditură din bârne de lemn așezate pe un soclu din pietre de râu [33].

În legătura cu prezența celor patru pilaștri în colțurile naosului, socotită drept o „soluție ce indică înfiriparea unei *logici constructive proprii* (subl. n.) și, în consecință, îndrumarea pe o nouă matcă stilistică'' [34], trebuie să arătăm că în acest caz de fapt nu ne aflăm în fața unei soluții a meșterilor locali, întrucât exemple mult mai vechi, ce se înscriu în evoluția sud-est europeană a triconcului, se întâlnesc chiar în sec. XI în Macedonia, exemplu cel mai grăitor fiind biserica Panaghia Coubelitissa din Castoria [35].

Dar cea mai importantă și plină de consecințe realizare arhitectonică a epocii lui Alexandru cel Bun rămâne ansamblul monastic de la *Bistrița* (jud. Neamț), ctitorie și necropolă domnească și totodată prestigios centru cultural al Moldovei medievale. Cercetările arheologice desfășurate aici, între anii 1969—1977, au dovedit că așezământul a cunoscut în decursul îndelungatei sale existențe nenumărate distrugeri, refaceri și transformări, ce au modificat în totalitate aspectul său inițial. În linii mari, el este rodul a patru importante acțiuni constructive — pentru a nu le mai aminti pe cele mai târzii — corespunzătoare și datorate unor domnii prestigioase — cele ale lui Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș și Alexandru Lăpușneanu — și totodată deosebit de bogate în realizări ce țin de tărâmul arhitectonic deosebit de bogate în realizări ce țin de tărâmul arhitectonic și artistic.

Întrucât din prima fază de existență a ansamblului nu ni s-a păstrat în stare de funcționare nici o construcție, a revenit cercetărilor arheologice sarcina de a reconstitui imaginea așezământului în vremea lui Alexandru cel Bun.

Deși tradiția atribuie Bistriței o primă biserică de lemn, socotită a fi fost ridicată la sfârșitul sec. XIV, investigațiile arheologice nu au reușit să surprindă nici o probă materială care să susțină existența, în suprafața ocupată de actuala incintă, a unui lăcaș anterior sec. XV.

Ceea ce poate fi atribuit epocii lui Alexandru cel Bun sunt vestigiile unor corpuri de chilii din lemn, descoperite pe latura de nord și de sud a incintei actuale, a unei locuințe cu pivniță aflată la vest de biserică și a unui lăcaș de cult, suprapus de cel actual, ultimele două componente ale ansamblului monastic fiind realizate din piatră și cărămidă. Se remarcă și la această dată absența incintei de zid, constatare ce consună cu realitățile mai generale din Moldova acestei epoci.

Dacă despre corpurile de chilii din lemn nu se pot spune lucruri deosebite, decât că aveau tălpile de lemn așezate direct pe pământ și au fost distruse de un incendiu, în schimb vestigiile locuinței cu pivniță au prilejuit observații și încheieri ce au contribuit la îmbogățirea imaginii despre ansamblurile monastice, ctitorii domnești, din vremea lui Alexandru cel Bun. Locuința, din care nu s-a mai păstrat decât pivnița — construită din piatră brută legată cu mortar — era de plan dreptunghiular și cu un gârlici plasat pe latura de nord. Fără a intra în detalii de ordin constructiv menționăm prezența cărămizilor și a discurilor ceramice smălțuite, în nuanțe de cafeniu, galben și verde, ce decorau fațadele îmbinându-se cu plastica arhitectonică propriu-zisă și subliniind axele orizontale și verticale ale clădirii. Cât privește decorația interioară, ea era reprezentată de picturi murale, fragmentele de frescă descoperite în compoziția molozurilor cât și surprinzătoarele, la prima vedere, porțiuni de tencuială pictată păstrate *in situ* chiar pe peretele gârliciului, dovedind prezența acestora pe pereții încăperilor.

[33] *Ibidem*, p. 83.
[34] *Istoria artelor plastice în România*, I, București, 1968, p. 187—188.
[35] G. Millet, *L'école gracque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, p. 94, fig. 47—48.

Coroborarea datelor de ordin documentar cu realitățile oferite de cercetările arheologice au permis stabilirea caracterului rezidențial al locuinței descoperite[36]. Altfel spus, este vorba de o *locuință domnească* în care va rezida Alexandru cel Bun cu prilejul vizitelor sale și de unde a emis și cunoscutele acte din 8 iulie 1428 și din 31 iulie 1431 [37].

Dar, rolul cel mai important în cuprinsul ansamblului îl deținea, fără îndoială, lăcașul de cult, cel ce mărturisește cel mai mult despre inovațiile în materie de arhitectură datorate epocii lui Alexandru cel Bun. Trebuie să subliniem, încă de la bun început, că *vestigiile descoperite prezintă o valoare excepțională întrucât situează biserica lui Alexandru cel Bun în sfera unei autentice sinteze*, prima experiență artistică de acest fel și de o asemenea amploare operată la răsărit de Carpați. Este vorba despre o construcție plină de originalitate și, totodată, cu o structură complexă care îmbină elemente de plan de proveniențe diferite, grupându-le de-a lungul axei longitudinale, într-o succesiune de patru compartimente distincte: un altar cu absida semicirculară decroșată, un naos supralărgit, o cameră a mormintelor (gropniță) dreptunghiulară și un pronaos cvasi-pătrat. Din punct de vedere planimetric și spațial, biserica mănăstirii Bistrița propune mai multe inovații, ce constituie expresia conștientă a unei gândirii novatoare. Deși principial ea aparține categoriei de lăcașuri de plan dreptunghiular, naosul său, de formă rectangulară și flancat de contraforturi în cele patru colțuri, este supralărgit și cu zidurile laterale sensibil îngroșate, astfel încât să primească în grosimea lor două abside semicirculare. Această tratare specifică a interiorului naosului, fără precedent în arhitectura moldovenească, reprezintă fuziunea între cele două tipuri fundamentale cunoscute, dreptunghiular și triconc, un compromis ce a condus la apariția unui tip de sinteză, denumit destul de impropriu „mixt" care, după cum vom vedea, va face carieră și va avea un rol distinct în dezvoltarea arhitecturii din Moldova.

O altă noutate în materie de arhitectură ecleziastică, prezentată de biserica mănăstirii Bistrița, este dată de intercalarea unui nou compartiment între naos și pronaos, așa-numita cameră a mormintelor sau gropniță. Această intercalare a condus la dezvoltarea pe axa longitudinală a lăcașului, a modificat dispoziția planimetrică a unei biserici de rit ortodox, atât de precis determinată de cerințele exercitării serviciilor religioase, în favoarea celui mai înalt reprezentant al clasei feudale — domnitorul — și a transformat lăcașul în necropolă domnească, cea de-a doua existentă în Moldova, ce vine să o continue pe cea de la Rădăuți. Gropnița va primi, de altfel, la timpul potrivit, trupurile neînsuflețite ale doamnei Ana și al lui Alexandru cel Bun, îndeplinindu-și prin aceasta funcția. Din păcate, mormintele ctitorilor au fost deranjate, încă din vechime, astfel încât nu au permis o cercetare sistematică. Astfel, problema spațiului funerar destinat să adăpostească rămășițele pământești ale domnului și familiei sale își găsește de timpuriu o rezolvare unică în arhitectura ecleziastică a Orientului creștin, rezolvare ce mărturisește și ea despre originalitatea gândirii ctitorului, a meșterilor și a creației artistice din epoca lui Alexandru cel Bun.

Urmărind în continuare monumentele ecleziastice prevăzute cu gropniță, vom observa că aceasta — ca încăpere distinctă în programul edificiilor de cult — va fi până la un anumit moment istoric, moment determinat de împrejurări speciale, apoi de unele fisuri apărute în integritatea autorității centrale, apanajul strict și de necontestat al domniei și al familiei voievodale.

[36] Lia Bătrâna și A. Bătrâna, RMM—MIA, 2, 1975, p. 72—80.
[37] DRH, A, Moldova, I, p. 110, nr. 75 și p. 155, nr. 104.

Ultimul compartiment, pronaosul, este de plan cvasi-pătrat, dispune la interior, în cele patru colțuri, de pilaștri de secțiune dreptunghiulară şi este flancat la exterior, de patru contraforturi, ce se adaugă celor întâlnite pe laturile naosului. Aceste elemente nu reprezintă altceva decât o altă contrapondere occidentală, cea a ambianței apusene în cadrul bizantino-balcanic al arhitecturii monumentului.

Cât privește sistemul de boltire, acesta poate fi reconstituit în sensul prezenței unor semicalote sferice pe altar și abside, a unei cupole pe naos, a unui semicilindru dispus transversal pe gropniță și tot a unei calote pe pronaos. N-ar fi exclus ca diametrul cupolei pronaosului și naosului să fi fost micșorat prin intermediul pandativilor și al arcelor piezișe, acestea din urmă putând să-și facă apariția pentru prima dată la biserica mănăstirii Bistrița. Elementele de plan și de boltire înscriu monumentul în tipul de biserici de plan dreptunghiular, acoperite cu o serie de cupole dispuse în filă și prinse sub un singur acoperiș, și îl definesc drept *prototip autohton al unei serii tipologice arhitecturale* ce poate fi urmărită până în sec. XVII.

Cu privire la decorația exterioară, știm că fațadele bisericii erau împodobite cu cărămizi și discuri ceramice, de tipul celor cu buton central, smălțuite, așa după cum interiorul fusese ornat și el cu o pictură murală, după câte ne lasă să înțelegem fragmentele de frescă recuperate, cele care ne dau măsura efortului artistic desfășurat la Bistrița [38].

În același mediu monastic se ridică în continuare și biserici din lemn, ce se înscriu pe linia tradițiilor locale în materie de construcție, fiind produse exclusive ale mentalității autohtone și stând cu cinste alături de tot ce s-a construit mai bun în domeniul arhitecturii ecleziastice de lemn.

Astfel, sub biserica mănăstirii *Voroneț* (jud. Suceava), s-au descoperit vestigiile unui lăcaș de cult construit din lemn, pe un soclu scund din piatră, și dispunând de pardoseli interioare de cărămidă [39]. Tot de lemn a fost și biserica mănăstirii de la *Horodnic* (jud. Suceava), cel mai vechi așezământ de maici din Moldova [40]. Acestora li se adaugă vestigiile unui edificiu de cult aparținând vechii mănăstiri de la *Tazlău* (jud. Neamț), ce a fost descoperit la 300 m spre vest de locul pe care mai târziu își va ridica, în 1497, Ștefan cel Mare ctitoria sa. Realizat din lemn, pe un soclu din piatră legată cu mortar, biserica vechiului așezământ de la Tazlău era de plan dreptunghiular, dispunând de un naos alungit și de un altar cu absida pentagonală decroșată [41].

În cuprinsul unor reședințe feudale din mediul rural vom întîlni și pe mai departe capele realizate exclusiv din lemn, alcătuite dintr-o navă dreptunghiulară și un altar cu absida poligonală decroșată, de felul celei descoperite la *Răciuleni* (așezare rurală dispărută, aflată în apropierea actualului sat Fântâna Mare, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava) [42].

În mediul urban, la *Suceava*, succedând pe același loc bisericii de lemn cu hramul *Sf. Înviere*, ne apar fundațiile masive ale unui monument ecleziastic ridicat, de această dată, din piatră, de plan dreptunghiular, cu un altar — terminat cu o absidă poligonală, atât la interior cât și la exterior, cu trei laturi, decroșată — despărțit printr-o tâmplă de zid de un naos de formă rectangulară, urmat la rân-

[38] Cercetări efectuate de Lia Bătrîna şi A. Bătrîna.
[39] Cercetări efectuate de N.N. Pușcașu (Cf. D. Popescu, SCIV, 16, 1965, 3, p. 604).
[40] Lia Bătrîna și A. Bătrîna, Suceava, 5, 1978, p. 161—173.
[41] Cercetări efectuate în 1984 de Lia Bătrîna și A. Bătrîna.
[42] Lia Bătrîna, O. Monoranu şi A. Bătrîna, Cercet Arh, 8, 1986, p. 85—86.

dul lui de un pronaos de aceeași formă dar mai alungit[43]. Din punct de vedere tipologic, acest lăcaș se înscrie în seria monumentelor de plan dreptunghiular cu bolți semicilindrice unitare, prinse sub un singur acoperiș, cunoscute din veacul anterior și care pot fi urmărite și pe mai departe.

Din parcurgerea succintă a vestigiilor monumentelor ecleziastice descoperite și atribuite primelor decenii ale sec. XV, rezultă că epoca lui Alexandru cel Bun a constituit o etapă de mare importanță în procesul de sinteză a stilului arhitectonic moldovenesc, sinteză care, după cum se știe, se va desăvârși în a doua jumătate a sec. XV. Și acum, ca și mai înainte, asistăm la continuarea tradițiilor autohtone în materie de construcție, la simpla preluare sau la prelucrarea unor modele prestigioase dar și la sinteze mai ample, necunoscute până acum. Dacă lăcașul descoperit la mănăstirea Neamț se înscrie în sfera preluărilor, a unei structuri arhitectonice de felul celei „în cruce greacă" fără puncte libere de sprijin, larg răspândită în mediul feudal sud-dunărean, cele de la mănăstirea Moldovița sau din Suceava (Sf. Înviere) beneficiază de simple prelucrări — și ne gândim la *traseul poligonal al absidelor*, ce reprezintă *una dintre primele asimilări ale morfologiei gotice la un monument ortodox* — a unor structuri de felul triconcului sau a planului dreptunghiular, de veche tradiție și acestea în arhitectura sud-estului european. În raport cu acestea, biserica mănăstirii Bistrița am văzut că este un monument plin de originalitate și totodată cu cel mai amplu program de arhitectură la data respectivă, amploare ce decurge din însăși funcția sa de necropolă domnească. Alexandru cel Bun abandonează necropola domnească de la Rădăuți — cu toate că își mai înmormântează aici un fiu și un frate— și tipul bazilical întâlnit aici, în favoarea unui *monument de sinteză* mult mai amplă între cele două tipuri structurale bine cunoscute la acea dată — dreptunghiular și triconc — dovedind contemporanilor și nouă că în cazul Bistriței nu a fost un tradiționalist, ci un *creator de tradiții.* Tot creator de tradiții și posesor al unei personalități distincte s-a dovedit ilustrul domnitor prin *stabilirea necropolei sale într-un alt mediu* decât până atunci și anume în *cel monastic,* devenit predilect și pentru urmașii lui, prin *rezolvarea cu totul specială pe care o dă problemei spațiului funerar* destinat celui mai înalt reprezentant al feudalității și *aplicarea pentru prima dată a principiului dezvoltării de-a lungul axei longitudinale a unui lăcaș de cult* și, nu în ultimul rând, prin *ridicarea unei case destinate domniei* în cuprinsul așezământului și *împodobirea ei cu picturi murale.*

Raportând biserica mănăstirii Bistrița la cele de la Rădăuți sau Giulești, vom constata lesne că dacă acestea din urmă nu sunt decât rezultatul unui început de sinteză între cele două componente, occidentală și bizantino-balcanică, ctitoria lui Alexandru cel Bun derivă dintr-un spirit nou ce a condus la realizarea unei sinteze complexe, a unui *prototip care va fi multă vreme prezent în mintea urmașilor săi și a constructorilor moldoveni.*

Tot de un proces de prelucrare țin și modificările ce se observă în sfera ceramicii monumentale, atât la Neamț cât și la Bistrița remarcându-se o tratare originală a acestor elemente de decorație, prin apariția unui buton central (Bistrița) sau a unor motive decorative simple (Neamț).

În sfârșit, un ultim aspect ce se cuvine a fi subliniat este cel privitor la stadiul de evoluție în care se afla pictura murală din Moldova în vremea lui Alexandru

[43] Vezi nota 13.

cel Bun. Evident că aprecierile se pot face doar pe baza fragmentelor de frescă descoperite, materiale nelipsite din cuprinsul vestigiilor tuturor bisericilor de zid și prezente chiar și pe pereții unor construcții cu caracter rezidențial din așezămintele ridicate de domnitori, de felul celui de la Bistrița. Calitatea artistică, uneori remarcabilă, a picturilor murale ce împodobeau lăcașurile de cult și unele construcții reprezentative este relevată de calitatea tehnică a stratului suport și a pigmenților folosiți ca și de armoniile cromatice și de desenul întâlnit.

Urcarea lui Ștefan cel Mare pe tronul Moldovei a însemnat începutul celei mai îndelungate și prestigioase domnii din istoria Moldovei, deosebit de bogată în fapte de artă. Pînă nu demult, sub raportul edificiilor religioase, primele trei decenii ale domniei lui Ștefan cel Mare nu li se puteau atribui decât o singură ctitorie domnească: mănăstirea Putna, ale cărei forme arhitecturale inițiale nu erau, însă, cunoscute. Este și de această dată meritul cercetărilor arheologice de a stabilit ansamblul formelor inițiale ale lăcașului de la Putna și totodată de a fi adăugat, la această epocă, o nouă ctitorie domnească, cu atât mai importantă cu cât s-a putut preciza că este cu puțin anterioară celei de la Putna.

Este vorba de biserica cu hramul Sf. Nicolae a vechiului așezământ de la *Probota* (jud. Suceava), aflat „între Șomuz și pârâul Pobratii". Chiar dacă primul său lăcaș, cunoscut din izvoarele scrise a fi fost ridicat în ultimul deceniu al sec. XIV, nu a fost, deocamdată, identificat pe teren, a putut fi precizată activitatea lui Ștefan cel Mare la Probota. Aici, în mediul monastic, el își va ridica *prima sa ctitorie*, la o dată oricum anterioară anului 1465 — întrucât în acest an biserica va putea primi trupul neînsuflețit al mamei sale Oltea-Maria — inspirându-se, nu întâmplător, în materie de plan și decorație, de la cel mai prestigios așezământ al vremii, cel al lui Alexandru cel Bun de la Bistrița.

Lăcașul beneficiază de un program de arhitectură amplu, determinat de însăși semnificația pe care trebuia să o aibă și pe care i-o conferă prestigiosul său ctitor și anume cea de *necropolă domnească* — cea de-a doua apărută într-un ansamblu monastic de la răsărit de Carpați — menită să adăpostească rămășițele pământești și să cinstească memoria părinților săi, fostul voievod Bogdan al II-lea și Oltea-Maria, continuând în acest mod tradiția necropolelor domnești inaugurată la Rădăuți și urmată de Bistrița. Așadar, Probota lui Ștefan cel Mare este o reluare a Bistriței lui Alexandru, determinată de motive politico-dinastice, retrospectivismul marelui domnitor fiind motivat de o singură rațiune: *simbolul dinastic.*

Dar vom vedea că Probota nu este o simplă reluare, întrucât aduce unele importante inovații de ordin structiv și decorativ. Biserica face parte din cele de tip dreptunghiular, boltită cu o serie de cupole dispuse în filă și prinse sub un singur acoperiș. Ea se compune din patru compartimente: un altar cu absidă semicirculară decroșată cu un contrafort în ax, un naos supralărgit — flancat în colțuri de contraforturi masive — cu abside practicate în grosimea zidurilor, o gropniță dreptunghiulară și un pronaos — de asemenea dreptunghiular și cu câte un contrafort plasat în axul transversal al laturilor de nord și de sud — ce se deosebește ca plan și structură de cel întâlnit la Bistrița, constituind, de aceea, o inovație. Elementele de plan sugerează acoperirea altarului cu o semicalotă, a naosului cu o calotă sprijinită pe cele două arce transversale și pe cele două semicalote ale absidelor, a gropniței printr-o boltă semicilindrică dispusă transversal, nefiind nici în acest caz exclusă prezența unei calote, iar a pronaosului — ținând seama de

forma sa alungită și amplasarea celor două contraforturi — prin două calote despărțite de un arc dublou sprijinit de două console, reducerea dreptunghiurilor de două pătrate efectuîndu-se prin intermediul unei serii de arce longitudinale. Rezolvarea aparte, în raport cu cea întâlnită la Bistrița, pe care o capătă *sistemul de boltire a pronosului*—cu două calote separate de un arc dublu ale cărui împingeri, în concepția constructorilor, trebuiau să fie preluate de cele două contraforturi plasate câte unul pe laturile sale de nord și de sud — ne apare, așadar, ca fiind o *inovație apărută în primii ani ai domniei lui Ștefan* și nu abia la sfârșitul sec. XV, în cadrul bisericilor din Borzești, Războieni, Piatra Neamț (Sf. Ioan) sau din mănăstirea Neamț, după cum se aprecia până nu demult.

Un aspect de prim ordin, ce merită o atenție deosebită, este acela al modalităților de împodobire atât a interiorului cât și a exteriorului edificiului. În ceea ce privește decorația sa interioară, fragmentele de frescă descoperite la nivelul pardoselii de cărămidă, prin excelenta calitate a stratului-suport, prin bogăția și vioiciunea culorilor și, totodată, prin siguranța desenului, vădesc calitățile artistice deosebite ale compoziției monumentale cât și temeinicele cunoștințe ale zugravilor ce au realizat-o.

Problemele ce le ridică decorația exterioară sunt de această dată mult mai complexe decât până acum, întrucât discurilor ceramice cu buton central, de mici dimensiuni, asemănătoare cu cele de la biserica mănăstirii Bistrița, li se adaugă un fragment de tencuială pictată, conservat *in situ* pe latura de sud a absidei altarului, fragment ce redă faldurile îmbrăcămintei unui personaj și câteva caractere dintr-un filacter. Aceste prezențe constituie dovada de necontestat a faptului că primul lăcaș ridicat de Ștefan cel Mare la Probota avea fațadele împodobite cu discuri ceramice, prezente la părțile lor superioare și ale ferestrelor, și, totodată, cu picturi murale a căror desfășurare și întindere ne vor rămâne, din păcate, pentru totdeauna necunoscute. Ceea ce trebuie reținut îndeosebi este împrejurarea că încă de la începuturile domniei lui Ștefan cel Mare zugravii din Moldova au fost chemați să împodobească cu picturi murale, probabil pentru prima dată, fațadele unor ctitorii de importanța Probotei, prefațând remarcabilele realizări din acest domeniu ale veacului următor. Și după cum vom vedea, din acest punct de vedere, Probota nu va reprezenta, pentru a doua jumătate a sec. XV, o manifestare artistică izolată, de excepție, ci va fi urmată și de alte exemple — apărute tot în cadrul unor ctitorii domnești — ce vor însemna autentice prototipuri autohtone pentru pictura exterioară moldovenească de mai târziu, conturând imaginea unui fenomen artistic deplin constituit încă din a doua jumătate a sec. XV, chiar dacă nu a cunoscut amploarea celui din secolul următor.

Privită în ansamblul său, în calitate de beneficiară a unor modalități artistice mai vechi sau mai noi, dar și de transmițătoare a unora dintre marile experiențe anterioare, prima ctitorie ridicată de Ștefan cel Mare la Probota ocupă un loc distinct în cadrul evoluției arhitecturii din Moldova, plasându-se în seria edificiilor considerabile ca dimensiuni, semnificații și originalitate [44].

Ansamblul formelor inițiale ale mănăstirii *Putna* (jud. Suceava), precum și transformările suferite au putut fi cunoscute grație amplelor cercetări începute odată cu anul 1968 și care au durat mai bine de zece ani.

S-a putut stabili că în prima sa formă de existență, rezultat al lucrărilor de construcție desfășurate între anii 1466 — 1470, așezământul lui Ștefan cel Mare era compus dintr-o biserică — menită a constitui necropola domnitorului și a familiei sale —, dintr-o serie de corpuri de chilii, dispuse la nord și la est de biserică,

[44] Lia Bătrîna și A. Bătrîna, SCIA-AP, 24, 1979, p. 205—230.

dintr-o construcţie cu caracter gospodăresc amplasată la sud-est de biserică și dintr-o clădire cu caracter de reprezentare aflată la vest de lăcașul de cult. Și în această etapă istorică se remarcă absența unei incinte de zid, situație ce consună cu realitățile constatate în celelalte ansambluri monastice ridicate până la această dată.

Vestigiile bisericii, descoperite sub edificiul de cult actual[45], aparțin tipului de plan triconc, cu un altar cu absida poligonală la exterior și semicirculară la interior, prevăzut cu un contrafort dispus în axul longitudinal și boltit cu o semicalotă, cu un naos — încununat cu o turlă ridicată pe semicilindri pandativi și arce piezișe — flancate de două abside semicirculare la interior și poligonale la exterior și de contraforturi dispuse câte două pe laturile de nord și de sud, cu o gropniță îngustă și acoperită și ea, probabil, cu o calotă semisferică ridicată pe pandantivi, arce piezișe și doi semicilindri laterali, și cu un pronaos dreptunghiular boltit cu două calote semisferice — ridicate pe arce piezișe, pandantivi și arce semicilindrice — separate de un arc dublou, ale cărui împingeri erau preluate de cele două contraforturi plasate câte unul pe laturile de nord și de sud ale încăperii.

La interior biserica a primit o pardoseală din dale de piatră fățuită și două straturi de tencuială pictată: primul, realizat înainte de 1484, constând dintr-o rețea sumară de motive geometrice, iar al doilea, reprezentat de o pictură figurativă. La rândul lor, fațadele au fost împodobite cu o bogată decorație alcătuită din discuri ceramice smălțuite și, cel puțin pe anumite zone, cu un strat de tencuială purtător al unei picturi policrome[46].

Judecată în ansamblul ei, biserica mănăstirii Putna ne apare ca rezultat al unei interesante *sinteze*, întrunind în planul, structura și decorația sa elementele esențiale caracteristice tipurilor elaborate anterior. Astfel, naosul reproduce formele specifice *tipului trilobat cu turlă* (întâlnit la primele biserici de la Volovăț, Humor și Moldovița) *căruia i se adaugă pentru prima dată contraforturi* — cunoscute mai dinainte la Bistrița și Probota, dar în cuprinsul unui alt tip de plan —, gropnița este preluată de la Bistrița și Probota, pronaosul — ca plan și sistem de boltire — este aidoma cu cel întâlnit la Probota, iar în ceea ce privește decorația exterioară, influența hotărâtoare trebuie să o fi avut Probota. Cât privește arcele piezișe, n-ar fi exclus că acestea să fi apărut chiar la Bistrița sau Probota, dacă nu cumva ele nu reprezintă tocmai o inovație a Putnei.

În aceste condiții, biserica mănăstirii Putna încununează un proces evolutiv anterior, constituindu-se într-un tip distinct și anume acela de plan trilobat, boltit cu o serie de cupole dispuse în filă, cu turlă pe naos și acoperiș fragmentat, regăsit în scurtă vreme în ctitoria ridicată tot de Ștefan cel Mare la mănăstirea Neamț.

Corpurile de chilii[47], mai modeste ca dimensiuni și tehnică de construcție în raport cu edificiile de zid, erau construite din lemn și așezate pe un soclu din piatră.

O construcție de zid, de mai mare amploare, se află la sud-est de biserică[48], caracterul ei gospodăresc fiind dovedit de varietatea și dispoziția încăperilor sale, ca și de calitatea materialului de construcție și a elementelor de finisaj.

[45] N.N. Pușcașu, BMI, 4, 1973, p. 70—72; Pentru biserică a se vedea și studiul Ioanei Grigorescu din SCIA-AP, 21, 1974, p. 101—119.

[46] N.N. Pușcașu, *op. cit.*, p. 71.

[47] Materiale, 4, 1957, p. 270—271; Chiliile de pe latura de nord au fost cercetate de M.D. Matei (cercetări inedite).

[48] M.D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, RMM-MIA, 1, 1983, p. 38—45.

În sfârşit, cel mai important edificiu de locuit din această perioadă se află la vest de biserică. Din păcate, cercetările începute în zona turnului-tezaur [49] nu au fost duse până la capăt, privându-ne de posibilitatea reconstituirii planimetrice a unei construcţii interceptate. Totuşi, cercetările de arhitectură au putut stabili existenţa unui turn cu un frumos soclu de piatră profilată şi legat organic de o construcţie, tot de zid, ce se întindea spre nord şi spre est de aceasta. Aceste două elemente — turnul anterior şi construcţia de zid — au fost atribuite unei locuinţe — palat fortificat, cu turn decroşat [50], ipoteză pe care noi o împărtăşim pe deplin. Calitatea zidăriei şi a pietrei profilate, precum şi porţiunile de faţade de primă valoare arhitecturală întâlnite în cuprinsul acestui complex ne dovedeşte că aici s-a aflat prima locuinţă cu caracter rezidenţial, primul spaţiu de reprezentare de la Putna, rezervat domnitorului-ctitor şi care a funcţionat cel puţin până la apariţia incintei fortificate.

Incendiul ce a avut loc în primăvara anului 1480 [51] distruge complet edificiile de lemn şi le deteriorează pe cele de zid, astfel încât vom asista la importante acţiuni de refacere şi de construcţie, încheiate în linii mari în 1481, ce vor schimba în bună măsură înfăţişarea ansamblului. Acestei faze de construcţie îi aparţine adăugarea unui exonartex (pridvor închis) dreptunghiular la biserică [52], ridicarea unei noi Case Domneşti şi a unui zid de incintă cu turn de intrare [53], ca şi modificarea şi amplificarea vechiului turn din cuprinsul palatului fortificat [54] şi transformarea lui în ceea ce cunoaştem azi sub numele de turn al tezaurului.

Adăugarea, pe latura de vest a bisericii, a unei noi încăperi dreptunghiulare cu rol de *exonartex*, boltit şi el, probabil, tot cu o calotă semisferică pe arce piezişe şi pandantivi, reprezintă o *inovaţie* şi se înscrie în procesul de dezvoltare a spaţiului de cult de-a lungul axei sale longitudinale, proces început pentru prima dată în cuprinsul unei biserici de mănăstire, la Bistriţa, prin introducerea gropniţei, şi desăvârşit, iată, acum, tot în mediul monastic la biserica mănăstirii Putna. Această inovaţie va fi preluată rapid, regăsindu-se ulterior şi la alte ctitorii domneşti din cuprinsul mănăstirilor, dar şi în cadrul bisericilor de curte feudală din mediul rural sau a celor orăşeneşti, spre deosebire de gropniţă care va constitui apanajul exclusiv al domniei.

O altă inovaţie o constituie apariţia unei *incinte de piatră fortificate*, cu ziduri şi turnuri — dintre care unul de intrare —, ce va îngloba toate componentele mai vechi sau mai noi ale ansamblului. Şi această modalitate nouă de tratare a unui ansamblu monastic va fi pilduitoare pentru alte aşezăminte ridicate sau refăcute la scurtă vreme după 1481.

Tot acum, pe latura de sud a incintei, va fi ridicată în două etape, ce se succedă la un scurt interval de timp, o nouă clădire cu caracter de reprezentare, o *Casă Domnească*. Într-un prim moment, denumit de autorii cercetărilor faza A, construcţia de plan rectangular constă dintr-o „sală boltită”, împărţită în două travee de un sistem de stâlpi masivi din piatră şi dintr-o încăpere ceva mai îngustă, amplasată la vest de cea dintâi. Accesul din exterior se efectua pe latura de nord a camerei mai înguste. La scurt timp, în prelungirea sa, spre vest, se adosează încă o construcţie, din care nu s-a păstrat decât nivelul pivniţei şi aceasta împărţită

[49] Cercetări inedite efectuate de N.N. Puşcaşu.
[50] Ioana Grigorescu, SCIA-AP, 20, 1973, p. 331—334.
[51] Şt. Andreescu, MMS, 1—2, 1966, p. 15—22.
[52] N.N. Puşcaşu, *op. cit.*, p. 71.
[53] M.D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *op. cit.*, p. 38,.
[54] Ioana Grigorescu, *op. cit.*, p. 333.

în două travee de un şir de trei stâlpi. Cu acest prilej se amenajează şi o alee din lespezi de piatră, ce făcea legătura între intrările din dreptul Casei Domneşti şi cea a pridvorului bisericii.

Aşa cum arată ansamblul de la Putna, la scurtă vreme după 1481, credem că însuma toate câştigurile epocilor anterioare în materie de construcţie, constituind cel mai strălucit exemplu de artă şi de logică constructivă a epocii.

Dar activităţile constructive desfăşurate de marele domnitor Ştefan cel Mare în mediul monastic nu se rezumă la cele de la Probota şi Putna. Un alt aşezământ ce va beneficia din plin de sprijinul său, este cel de la *Bistriţa*, ctitoria bunicului său Alexandru. S-a putut stabili, pe parcursul cercetărilor arheologice, că mănăstirea Bistriţa a fost grav afectată de distrugerile produse de oştile otomane în anul 1476. Chiliile de lemn au ars complet, iar locuinţa domnească a suferit daune care nu au mai justificat repararea ei. Lucrările de construcţie întreprinse de Ştefan cel Mare aici se vor desfăşura în mai multe etape, începând imediat după 1476 şi continuând până în ultimul deceniu al sec. XV. Într-o primă etapă se va ridica la nord de biserică un nou corp de chilii, tot din lemn, dar aşezate pe un soclu de piatră. La vest de edificiul de cult se va zidi din piatră o construcţie cu pivniţă, cu caracter gospodăresc. Spre aceasta se vor îndrepta conductele din olane ce vor aduce apa potabilă din izvoarele aflate ceva mai departe.

La nord-vest, dar în apropiere de biserică, pe un soclu din piatră legată cu mortar, se va construi un turn-clopotniţă din lemn. Tot cu acest prilej se ridică o mare locuinţă din piatră, la nord-vest de biserică, al cărui caracter de reprezentare, de nouă casă domnească, este sugerat de amploarea programului său de arhitectură, de dimensiunile încăperilor, de modul de dispunere a acestora, cât şi de calitatea excelentă a zidăriei.

În sfîrşit, toate componentele ansamblului vor fi înconjurate cu un puternic zid de incintă, pe a cărui latură de sud se va amplasa un masiv turn de intrare, de plan pătrat.

Într-o a doua etapă, petrecută în ultimul deceniu al sec. XV, se renunţă la clopotniţa din lemn şi va fi ridicat, tot la nord-vest de biserică, binecunoscutul turn-clopotniţă, cu mai multe niveluri, ce străjuieşte şi azi incinta ansamblului. Pe deasupra, lăcaşul de cult va primi la vest un exonartex — la o dată la care această încăpere era deja cunoscută cel puţin la Putna — ce va contribui la maxima sa dezvoltare în lungul axei longitudinale [55].

Tot în ultimul deceniu al sec. XV, primul lăcaş ridicat de Ştefan cel Mare la *Probota* va cunoaşte şi el o refacere integrală, degradarea sa atât de rapidă producându-se ca urmare a alunecărilor de teren. După demantelarea până la un anumit nivel a zidurilor bisericii, ridicarea celei de-a doua se efectuează în bună măsură pe vechiul traseu, cu câteva excepţii notabile. În afară de corecţiile impuse traseului absidei altarului, cea mai importantă modificare se referă la planimetria naosului, care de această dată va avea absidele laterale bine marcate, atât la interior cât şi la exterior, înscriind monumentul în categoria celor de tip triconc. Şi această construcţie a fost împodobită cu picturi murale la interior şi exterior, partea superioară a faţadelor fiind înviorată şi de un bogat decor ceramic reprezentat de discuri smălţuite, cu motive heraldice sau aflate sub semnul simbolismului animal [56].

Pe linia evoluţiei triconcului la răsărit de Carpaţi, se înscriu şi alte lăcaşuri de cult ale căror vestigii au fost descoperite şi atribuite, de asemenea, sfârşitului

[55] Cercetări inedite efectuate de Lia şi Adrian Bătrâna.
[56] Lia Bătrîna şi A. Bătrîna, SCIA-AP, 24, 1977, p. 221—226.

de sec. XV. Cercetări arheologice ceva mai vechi, efectuate în orașul *Suceava*, au prilejuit descoperirea în punctul „Șipot" a fundațiilor *bisericii cu hramul Cuvioasei Paraschiva*, fostă a breslei cojocarilor [57]. De plan triconc, cu absida altarului semicirculară decroșată, cu un naos flancat de două abside, cu un pronaos pătrat și un exonartex îngust, lăcașul a fost ridicat din zidărie de piatră, decorat cu picturi murale la interior și împodobit cu cărămizi smălțuite de formă rombică la exterior [58].

Un plan asemănător cunoaște și *biserica reședinței feudale de la Răciuleni*, ce succede, după cum arătăm anterior, o mai veche capelă de lemn. Edificiul este alcătuit tot dintr-un altar cu absidă semicirculară decroșată, dintr-un naos dreptunghiular flancat de două abside semicirculare, dintr-un pronaos cvasi-pătrat și dintr-un exonartex îngust [59].

În ambele cazuri se remarcă prezența unui exonartex îngust, ceea ce demonstrează rapida difuziune, atât în mediul urban cât și în cel al reședințelor feudale rurale, a unor inovații prestigioase apărute în cadrul ctitoriilor domnești din mediul monastic.

Din rândul bisericilor aparținând celei de-a doua variante a tipului așa-zis „mixt", cea de plan dreptunghiular, boltită cu două cupole, dispuse în filă și prinse sub un singur acoperiș, fac parte și vestigiile descoperite la *Drăgoiești* (jud. Suceava), reședință de la sfârșitul sec. XV a pârcălabului Ioan Drăgoi. Planul edificiului este dreptunghiular, cu absida altarului semicirculară decroșată, cu absidele naosului înscrise în grosimea zidurilor și cu un pronaos de plan pătrat, ale cărui ziduri longitudinale se prelungesc pe fața de apus, creând o nișă încheiată cu o arcadă în plincintru. Fragmentele de frescă descoperite dovedesc că interiorul beneficia de o decorație pictată de foarte bună calitate [60].

O ultimă constatare importantă, ce conferă o semnificație aparte unui binecunoscut lăcaș de cult, a fost prilejuită de cercetările arheologice efectuate la biserica Arhanghelul Mihail din *Războieni* (jud. Neamț), edificiu ce se știe că a fost ridicat de Ștefan cel Mare, în 1496, în amintirea bătăliei purtate cu turcii în 1476 la Valea Albă. Investigațiile arheologice au stabilit că altarul și naosul au suprapus o groapă de mari dimensiuni, ce conținea numeroase oseminte reînhumate, depuse înaintea momentului de construcție a bisericii. Lăcașul ne apare, astfel, ca un *monument comemorativ* ridicat „pentru amintirea și întru pomenirea" [61] eroilor căzuți în bătălia amintită, ocupând un loc distinct în seria ctitoriilor ridicate de Ștefan cel Mare. Nu este exclus ca ideea ce a condus la ridicarea bisericii din Războieni să reprezinte o continuare a obiceiului, întâlnit încă din perioada paleocreștină, de edificare a unor lăcașuri de cult deasupra unor cripte care adăposteau mormintele unor martiri. Or, cei care își dăduseră viața luptînd împotriva „păgânilor", în concepția lui Ștefan cel Mare erau asemuiți cu martirii, motiv pentru care înțelege să le aducă un suprem omagiu prin actul său ctitoresc [62].

În încheiere socotim potrivit a menționa încă o dată, pe scurt, în ce constă aportul cercetărilor arheologice la cunoașterea arhitecturii ecleziastice medievale din Moldova. Dacă ar fi să judecăm rezultatele numai sub aspect cantitativ și

[57] I. Zugrav, MMS, 3—4, 1969, p. 187.
[58] T. Martinovici, Materiale, 6, 1959, p. 687 și fig. 5.
[59] Lia Bătrîna, O. Monoranu, A. Bătrîna, Cercet Arh, 7, 1984, p. 165—174.
[60] A. Bătrîna și Em. I. Emandi, Suceava, 5, 1978, p. 197—203.
[61] *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 143.
[62] Gh. I. Cantacuzino, MamAntiq, 4—5, 1972—1973, p. 231—235, vezi și RMM-MIA, 2, 1975.

încă vom remarca lesne că amintitele investigaţii au condus la îmbogăţirea repertoriului arhitecturii ecleziastice din Moldova sec. XIV—XV cu nu mai puţin de 23 de exemplare. Dar nu ne putem mărgini la această simplă constatare întrucât, sub raport calitativ, cercetările au permis:

— Identificarea vestigiilor unor monumente ecleziastice reprezentând principalele verigi ce ne ajută să înţelegem evoluţia arhitecturii din Moldova.

— Încadrări cronologice mai exacte ale unor lăcaşuri de cult.

— Precizări cu privire la funcţia şi apartenenţa unor edificii religioase.

— Conturarea unei imagini mai clare cu privire la cele mai vechi ansambluri monastice, la principalele lor componente, la cele mai importante etape de construcţie cunoscute de acestea cât şi la dinamica organizării incintelor.

— Urmărirea evoluţiei principalelor tipuri structurale şi a procesului dezvoltării, în cadrul acestora, a spaţiului de cult de-a lungul axei sale longitudinale, proces început prin intercalarea gropniţei şi desăvârşit prin adăugarea unui exonartex.

— Observaţii pe marginea modalităţilor de decoraţie interioară şi exterioară cunoscute de edificiile religioase în diferite epoci şi în mod special cu privire la vechimea picturilor murale exterioare.

Toate aceste constatări, precizări şi observaţii ne îngăduie urmărirea etapelor procesului de constituire a unui stil propriu în arhitectura moldovenească: de la preluarea, şi, uneori, simpla prelucrare sau interpretare a unor forme şi structuri arhitectonice, precum şi a unor elemente de decoraţie interioară şi exterioară din lumea occidentală şi din cea bizantino-balcanică, la începuturile de sinteze operate de mediul artistic local şi, în sfârşit, la realizarea unor sinteze complexe, a unor prototipuri artistice ce vor constitui multă vreme exemple pentru constructorii moldoveni.

DER BEITRAG DER ACHÄOLOGISHEN FORSCHUNGEN ZUM KENNTNIS DER GEISTLICHEN ARCHITEKTUR AUS DER MOLDAU IM XIV—XV JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Dank den in den östlich der Karpaten gelegenen Gebieten vornehmlich zwischen 1966—1986 durchgeführten Ausgrabungen, ist die Zahl der religiösen Architekturdenkmälern um 23 Beispiele gestiegen und gleichzeitig konnten auch die wichtigsten Fragen der Entwicklung der religiösen Architektur aus der Moldau während dem XIV—XV Jahrhundert geklärt werden. Das macht es erst jetzt möglich, ein wahrheitsgetreues Bild der religiösen moldauischen Architektur aus der Zeit des ersten Jahrhunderts des eigenständigen staatlichen Daseins um zu reisnen, ein Bild das sich aus einem wechselreichen und manchmal auch wiedersprüchlichen architektonischen Formenrepertoire zusammensetzt.

Unter qualitativen Aspekt betrachtet, haben die archäologischen Forschungen folgende Feststellungen gestattet:

— Die Identifizierung der Spuren einiger eklesiatischen Denkmälern, die uns ermöglichen die wichtigsten Ketten der Entwicklung der moldauischen Architektur zu begreifen.

— Präzisere chronologische Einordnungen einiger religiösen Denkmäler.

— Deutungen zur genauen Funktion von bestimmten religiösen Denkmälern.

— Die Zeichnung eines deutlicheren Bildes der ältesten Klosteranlagen, ihrer wichtigsten Komponenten, ihrer witchtigsten Bauphasen, der Dynamik der Organisierung ihrer Ummauerungen.

— Die Verfolgung der wichtigsten Strukturtypen und des Entwicklungprozeßes und in diesem Rahmen, des Kultraumes entlang seiner Längsachse, ein Prozeß, das mit der Einverleibung der Grabkammer anfängt und mit der Ergänzung des *exonartex* seine Vollendungen findet.

— Beobachtung über die Modalitäten der aus verschiedenen Zeitstufen stammenden inneren und äußeren Verzierung der religiösen Denkmälern und vor allem über das Alter der äußeren Bemahlungen.

Alle diese Feststellungen, Präzisierungen und Beobachtungen erlauben uns die Etappen des Bildungproseßes eines eigenartigen Stils in der moldauischen Architektur zu verfolgen: von der Übernahme und, manchmal, einfache Verarbeitung oder Deutung von architektonischen Formen oder Strukturen als auch einiger Elemente der äußeren oder inneren Verzierung aus der abendländischen oder byzantinisch-balkanischen Welt, zu den Anfängen von in der einheimischen Welt erfolgten Synthesen und, endlich, bis zur Schaffung von komplexen Synthesen oder Realisierung von künstlerischen Prototypen, die für lange Zeit beispielprägend für die moldauischen Bauleute gewirkt haben.

IMPORTURI ATICE ÎN BAZINUL MĂRII NEGRE ÎN EPOCA ARHAICĂ. GRUPUL LYDOS *

de CATRINEL DOMĂNEANȚU

Problema importului ceramicii atice în coloniile grecești din bazinul Mării Negre, în epoca arhaică, nu este nouă. Ea a constituit obiectul mai multor studii, unele speciale[1], altele făcând numai referiri la acest subiect[2].

Concluzia care s-a impus, în urma cercetării materialelor arheologice descoperite, este aceea că într-un context ceramic unitar, de facies greco-oriental, importul atic, cu caracter de marfă de lux, începe încă din ultimele decenii ale sec. VII a.Chr., intensificându-se considerabil în a doua jumătate a sec. VI a.Chr. Este prezentă marea majoritate a grupelor stilistice, fără a se remarca însă existența unor categorii destinate special acestei regiuni, cum se întâmplă în zona occidentală a Mării Mediterane[3].

În studiul de față nu ne vom referi la întreaga masă a ceramicii grecești atice importată în Pontul Euxin în epoca arhaică, ci numai la grupa pictorului Lydos și a celor din atelierul său (Vatican 309, Louvre F 6, Vatican G 52). Interesul pentru această grupă îl datorăm descoperirii la Histria, în ultimele două decenii, a cinci vase fragmentare, rămase inedite, aparținând lui Lydos și cercului său. Ele, adăugate la cele 19 deja cunoscute[4], ridică la 24 numărul pieselor aparținând acestei școli, ceea ce situează Histria printre principalele importatoare ale sus-numitei categorii stilistice.

Vom începe prin a descrie cele cinci vase fragmentare inedite, pentru a face apoi câteva considerații privind difuziunea grupului Lydos în Marea Neagră, comparativ cu situațiile constatate în celelalte arii ale lumii grecești.

Menționăm că ele au fost descoperite în sectorul incintei arhaice — secțiunea Z2 Sc 1971 — , că aparțin unor cratere cu colonete și că au fost găsite împreună cu o oenochoe fragmentară de stil Fikellura, grupa U 8 Cook, datată la mijlocul sec. VI a. Chr.

1. Fragmente de umăr și pansă (fig. 1/1). Suită de baghete, alternând roșii cu negre. Friză reprezentând un pui de cerb între două pantere. Retușe albe pe capul și gâtul panterelor, precum și pe gâtul puiului de cerb.

* Studiul a fost prezentat la al VI-lea simposion internațional privind istoria antică a Mării Negre, Vani (Republica Georgia), 1990.

[1] Suzana Dimitriu, P. Alexandrescu, RA, 1973, 1, p. 23—39.

[2] Suzana Dimitriu, *Histria*, II, București, 1966, p. 52—54 și cat. nr. 751—840; P. Alexandrescu, *Histria*, IV, București, 1978, p. 27—29 și cat. nr. 297—438.

[3] Suzana Dimitriu, RA, 1973, 1, p. 23—30.

[4] Vl. Zirra, *Histria*, I, București, 1954, p. 423—424 și 429—430; J.D. Beazley, *Attic Black Figure Vase-Painters*, Oxford, 1956, p. 714; Suzana Dimitriu, *Histria*, II, cat. nr. 760, 766—769; P. Alexandrescu, *Histria*, II, p. 145, tumul XX, 2; idem, *Histria*, IV, cat, nr. 296, 301, 304—314, 318, 321, 339 340, 343.

SCIVA, tomul 45, nr. 2, București, aprilie—iunie 1994, p. 171—178

Lydos. (A se compara cu hydria Louvre E 804, Beazley, ABV, p. 108, nr. 13; idem, *The Development of Attic Black Figure*, p. 49 și p. 110, nota 37).

2. Fragmente de buză, gât, umăr și plachetă de toartă (fig. 1/2). Buză decorată cu linii paralele în zig-zag. Pe umăr baghete, alternând roșii cu negre. Placheta este decorată cu o pasăre grifon spre stânga. Retușe roșii pe aripă și coadă și albe pe gât.

Lydos.

3. Fragmente de pansă (fig. 1/3 a, b). Friză de animale, cerbi între pantere. Retușe roșii pentru detalii și liniile circulare.

Maniera lui Lydos (Beazley, ABV, p. 116—118).

4. Fragment de plachetă de toartă (fig. 1/4). Cap de bărbat spre stânga. Retuș roșu pe barbă.

Pictorul lui Louvre F 6 (A se compara cu craterul Oxford 190, Beazley, ABV, p. 124, nr. 16).

5. Fragment pansă. Războinic spre stânga, cu cască corintiană și scut. Retușe roșii pe cască și pe scut.

Pictorul lui Louvre F 6. (A se compara cu fragmentele de crater Oxford 551—561 și G 130, 16, Beazley, ABV, p. 124, nr. 20).

Adăugând aceste piese celor deja publicate, suntem în măsură să prezentăm o imagine completă (până la data actuală) a importurilor ceramice aparținând grupului Lydos la Histria, și anume: din 24 vase descoperite, patru sunt atribuite lui Lydos însuși[5], trei pictorului lui Vatican 309[6], patru pictorului lui Louvre F 6[7], două pictorului lui Vatican G 52[8], nouă sunt realizate în maniera lui Lydos (apartenența lor certă la unul din pictorii cunoscuți ca lucrând în atelierul său neputând fi stabilită[9]) și, în sfârșit, două se încadrează în grupa lui Beazley „Related to Lydos"[10].

Această categorie stilistică apare în încă trei orașe pontice, toate colonii milesiene, și anume: la Berezan 7 exemplare, dintre care 4 atribuite lui Lydos[11], unul executat în maniera lui[12], unul aparținând pictorului lui Vatican 309[13], și unul pictorului lui Louvre F 6[14]; la Olbia un exemplar Lydos[15]; la Nymphaion

[5] P. Alexandrescu, *op. cit.*, cat. nr. 304—305 și la noi piesele nr. 1 și 2.

[6] *Ibidem*, cat. nr. 296, 312, 340.

[7] *Ibidem*, cat. nr. 309—310 și la noi piesele nr. 4 și 5.

[8] *Ibidem*, cat. nr. 318, 321.

[9] P. Alexandrescu, *Histria*, II, p. 145, tumul XX, 2; idem, *Histria*, IV, cat. nr. 301, 306—308, 311, 339, 343 și la noi piesa nr. 3.

[10] *Ibidem*, cat. nr. 313—314.

[11] V. Skudnova, Soobščenija Gosudarstvennogo Ermitažo, 9, 1956, p. 46, amintește trei plachete de torți de cratere decorate cu cap de bărbat și atribuite lui Lydos, descoperite la Berezan în săpăturile efectuate de Skadovskij. Ele nu sunt ilustrate. Autoarea trimite la fotoarhiva LOIIMK'a. Al patrulea exemplar atribuit lui Lydos a fost descoperit în anul 1990. Informație J. Vinogradov. Moscova.

[12] Xenia Gorbunova, RA, 1973, 2, p. 200, fig. 5. Capac de lekanis, Ermitage Б 66—109. Vezi și P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 28, nota 72, care consideră că acest fragment ar aparține pictorului lui Vatican 309.

[13] Xenia Gorbunova, *op. cit.*, p. 109, fig. 4. Fragmente de urcior, Ermitage, Б 63—1091.

[14] *Ibidem*, p. 200, fig. 7. Fragment de vas mare, Ermitage Б 303, pe care autoarea îl atribuie grupului Lydos. Vezi și P. Alexandrescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, care consideră că aparține pictorului lui Louvre F 6.

[15] Xenia Gorbuvnova, SA, 1964, 3, p. 297—301, fig. 1 și 2. Crater fragmentar; J.D. Beazley, *Paralipomena*, Oxford, 1971, p. 45.

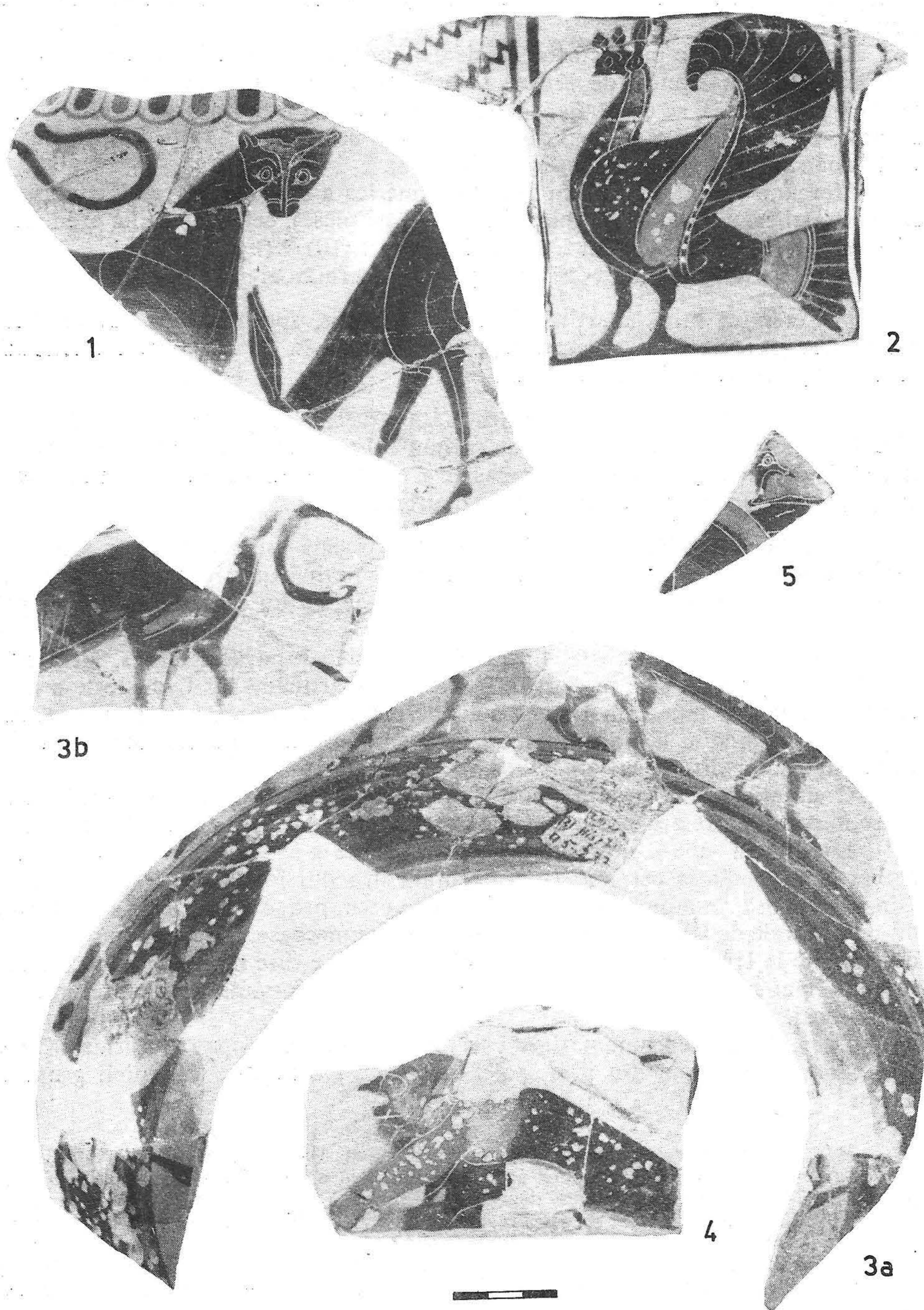

Fig. 1. Vase inedite aparţinând grupului Lydos descoperite la Histria.

două, dintre care unul în maniera lui Lydos [16] şi unul atribuit pictorului lui Louvre F 6 [17].

Deci din 260 de piese cu loc precis de descoperire, aparţinând acestui grup, dintre care nu mai puţin de 110 au fost descoperite în Grecia Centrală (continentală şi insulară), se constată o concentrare a lor în urmotoarele regiuni: 44 în Etruria, 38 în coloniile greceşti din Mediterana occidentală, 34 în Pontul Euxin, 24 în zona orientală a lumii greceşti (fig. 2, 3).

Mergând şi mai departe cu analiza numerică a distribuţiei vaselor fabricate în acest atelier, constatăm că după Atena (92 de piese), cele mai multe exemplare s-au găsit la Histria (24), Vulci (21) şi Naucratis (10) [18] (fig. 2).

Din această prezentare cifrică se pot trage următoarele concluzii:

1. Ceramica atică aparţinând grupului Lydos, spre deosebire de cea atribuită altor pictori, ca de exemplu Exekias sau Amasis, nu cunoaşte o distribuţie foarte largă în afara Greciei centrale.

2. Se observă o preferinţă pentru piaţa etruscă, care, în sec. VI a. Chr., este cucerită treptat de vasele ateniene de primă calitate, în detrimentul celor corintice [19]. Importurile greco-orientale, masive şi ele în această perioadă, nu depăşesc, în general, caracterul de ceramică de uz curent.

3. În bazinul Mării Negre situaţia este oarecum asemănătoare în sensul că ceramica greco-orientală de lux este procentual puţină în raport cu cea curentă, iar mărfurile ateniene, deşi în majoritatea de serie, au un caracter de bunuri privilegiate.

În acest context, din care lipsesc de exemplu grupurile Kleitias, Nearchos, Exekias, prezenţa atât de numeroasă a vaselor aparţinând lui Lydos este remarcabilă. Faptul că numai la Histria s-au descoperit 24 de exemplare ne-a făcut, iniţial, să ne gândim la posibilitatea existenţei aici a unui atelier local în care a lucrat un pictor din cercul lui Lydos.

O situaţie asemănătoare a fost demonstrată pentru Grecia de Nord, luându-se în considerare argila din care au fost făcute vasele şi unele detalii tehnice [20].

Lucrul nu ar fi nou pentru Histria unde s-a identificat existenţa unui atelier care producea ceramică fină decorată în stilui Fikellura şi Wild Goat [21]. Din păcate însă, în momentul de faţă, nu ne putem pronunţa în acest sens, lipsindu-ne analizele de laborator. De asemenea, deşi numeroase, piesele grupului Lydos descoperite la Histria sunt în realitate mici fragmente care nu ne permit o analiză stilistică mai fină, ce ar putea, eventual, conduce la formularea ipotezei unui atelier local.

Deci, lăsând deocamdată la o parte această supoziţie, putem afirma că Histria a reprezentat una din principalele pieţe de desfacere a ceramicii grupului Lydos.

[16] V. Skudnova, *op. cit.*, p. 46. Fragmente de crater, HΦ 47,4, pe care autoarea îl consideră ca aparţinând perioadei timpurii de creaţie a lui Lydos. Vezi şi P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 29, nota 74, care atribuie vasul mai degrabă şcolii sale.

[17] V. Skudnova, *op. cit.*, p. 45. Fragmente de crater, HΦ 40317, 46248, 48719, 48700; J.D. Beazley, *op. cit.*, p. 52.

[18] Această analiză numerică s-a făcut în principal după listele publicate de J.D. Beazley, *Attic Black Figure Vase-Painters*, Oxford, 1956, p. 107—129 şi 450—463; idem, *Paralipomena*, Oxford, 1971, p. 43—53.

[19] J. Boardman, *The Greeks Overseas*, Londra, 1964, p. 211.

[20] Ph. Zaphiropoulou, BCH, 94, 1970, 2, p. 373—398.

[21] P. Dupont, Dacia, NS, 27, 1983, p. 38.

	Localităţi	LYDOS	Maniera lui LYDOS	Înrudit cu LYDOS	Pictorul lui VATICAN 309	Apropiat de pictorul lui VATICAN 309	Pictorul lui LOUVRE F6	Pictorul lui VATICAN G52	Apropiat de pictorul lui VATICAN G52	Grupul North Slope	Şcoala lui LYDOS. Ateliere locale	Total	
ATTICA	ATHENA	37	16	5	2	2	16	10		4		92	100
	PHALERON	1										1	
	SPATA	1										1	
	ELEUSIS	1	2									3	
	ATTICA	1	1	1								3	
BEOTIA	THEPSIAI						1					1	2
	RHITSONA							1				1	
PHOCIS	DELPHI	1										1	1
ARGOLIS	CORINTH						1	1				2	2
CYCLADAE	DELOS		1		1		1	1				4	5
	RHENEIA				1							1	
CHALKIDIKE	OLYNTHOS	1										1	5
	VRASTA										2	2	
	KARABURNAKI										2	2	
THRACIA	KAVALA		1									1	1
	THASOS						1					1	1
	SAMOTHRAKE						1					1	1
LESBOS	ANTISSA						1					1	1
RHODOS	CAMIROS		1					1	1			3	10
	IALYSSOS						3	3				6	
	RHODOS						1					1	
ASIA MINOR	XANTHOS						1					1	1
CYPRUS	TAMASSOS	1										1	1
AFRICA SEPT	NAUCRATIS		3		1	1	5					10	11
	TOCRA		1									1	
PICENI	NUMANA	1										1	1
Aşezare hallstattiană	SALA CONSILINA						1					1	1
ETRUSCI	BOLOGNA							1				1	44
	CORTONE		1									1	
	CHIUSI	3	1	2	1							7	
	VULCI	2	5	2	2		7	3				21	
	ORVIETO	1			1		1					3	
	TARQUINIA	1	1				4	1				7	
	CERVETERI				2		1					3	
	CAPUA						1					1	
Colonii greceşti	CUMAE		1	1								2	35
	NOLA						1					1	
	TARANTO	6	1									7	
	LOCRIS	2		1								3	
	MEGARA HYBLAEA	1						7				8	
	MESSINA							1				1	
	SIRACUSA						1					1	
	CAMARINA							1				1	
	GELA		1				3	4				8	
	MANFRIA						1					1	
	SELINUNTE	1	1									2	
	ITALIA	1										1	1
SPANIA	AMPURIAS	1						1				2	2
MAREA NEAGRĂ	HISTRIA	4	9	2	3		4	2				24	34
	BEREZAN	4	1		1		1					7	
	OLBIA	1										1	
	NYMPHAION		1				1					2	

Fig. 2. Tabel privind distribuţia vaselor grupului Lydos.

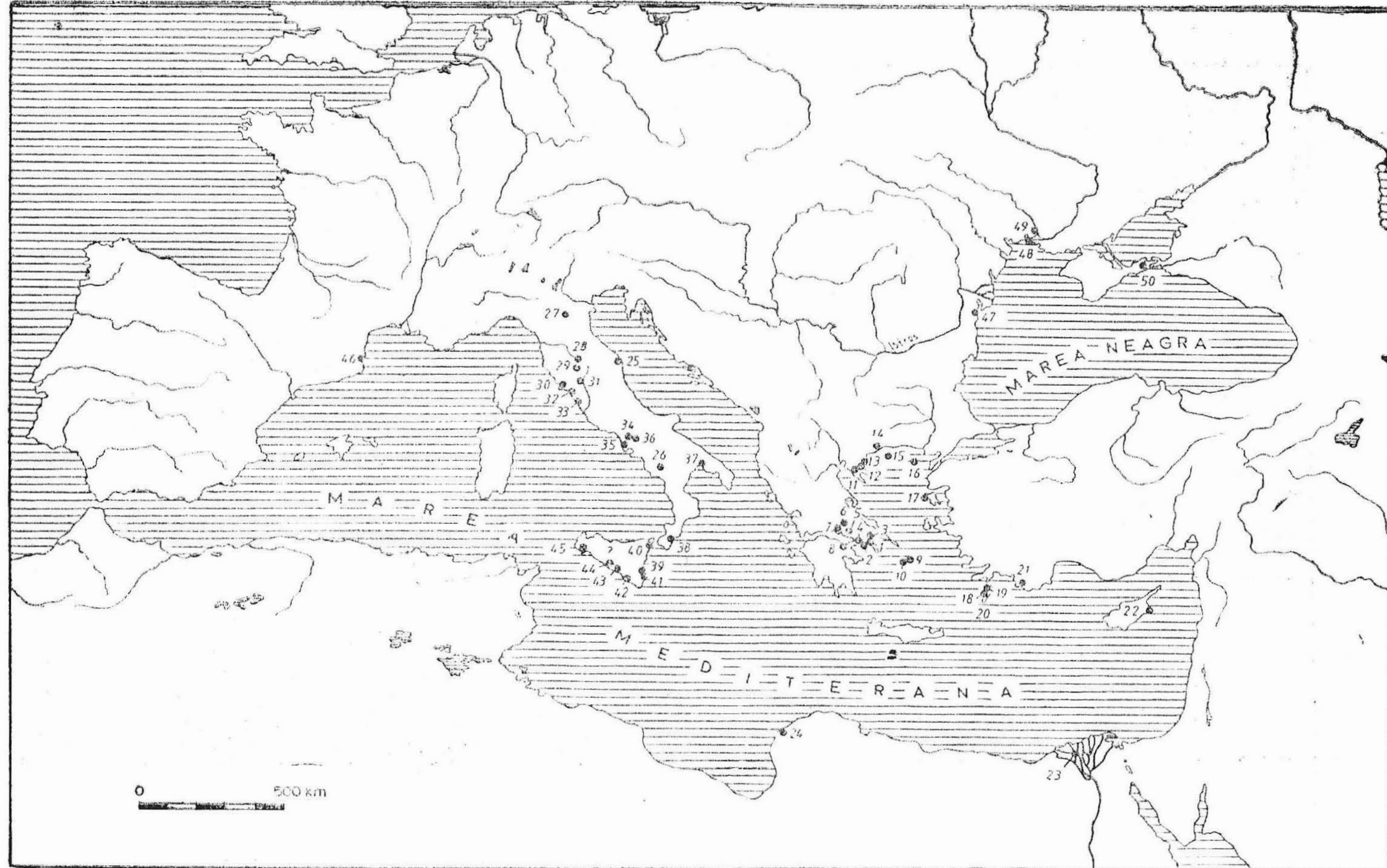

Fig. 3. Aria de difuzare a vaselor aparținând grupului Lydos. Localități: 1. Atena; 2. Phaleron; 3. Spata; 4. Eleusis; 5. Thespiai; 6. Rhitsona; 7. Delphi; 8. Corinth; 9. Delos; 10. Rheneia; 11. Olynthos; 12. Vrasta; 13. Karaburnaki; 14. Kavala; 15. Thasos; 16. Samothrake; 17. Antissa; 18. Camiros; 19. Ialyssos; 20. Rhodos; 21. Xanthos; 22. Tamassos; 23. Naucratis; 24. Tocra; 25. Numana; 26. Sala Consilina; 27. Bologna; 28. Cortone; 29. Chiusi; 30. Vulci; 31. Orvieto; 32. Tarquinia; 33. Cerveteri; 34. Capua; 35. Cumae; 36. Nola; 37. Taranto; 38. Locris; 39. Megara Hyblaea; 40. Messina; 41. Siracusa; 42. Camarina; 43. Gela; 44. Manfria; 45. Selinunte; 46. Ampurias; 47. Histria; 48. Berezan; 49. Olbia; 50. Nymphaion.

4. O ultimă problemă care ne reține atenția este aceea a modului în care această categorie stilistică a ajuns în Marea Neagră. După părerea noastră, chestiunea nu se poate pune special pentru vasele Lydos, ci pentru întreaga masă de ceramică atică prezentă în Pontul Euxin în epoca arhaică. După cum se presupune, ea ajungea aici nu direct, ci prin intermediul grecilor din cetățile micro-asiatice. Deși de origini diferite, eolieni, ionieni, dorieni, ei se aflau într-o strânsă uniune culturală și politică, dovedind un interes comun în strădaniile comerciale [22].

Fondarea factoriei de la Naucratis, la care participă — așa cum ne relatează Herodot II, 178 — Chios, Theos, Phoceea, Clazomenai, Rhodos, Cnidos, Halicarnassos, Phaselis, Mytilene, Samos, Milet și Egina, ne oferă un indiciu pentru modul în care era exercitat negoțul de către orașele greco-orientale. Majoritatea celor care făceau parte din sus numita factorie este prezentă cu mărfurile sale în Pont, dar nu numai aici.

Din acest punct de vedere este interesant paralelismul care s-a stabilit între importurile de la Naucratis și cele din coloniile grecești din Marea Neagră, precum și constatarea corespondenței frapante a importurilor atice din cele două zone atât de îndepărtate ale lumii grecești [23].

Cercetările efectuate în ultimele decenii în Etruria, privind ceramica greco-orientală, au condus la observarea altui paralelism, de data aceasta între zona Deltei Nilului și orașele etrusce, evidențiind existența unei rețele de schimburi ce pornesc din cetățile microasiatice spre Naucratis și Etruria [24].

Prezența pe vasele atice descoperite în bazinul occidental al Mării Mediterane și în special în Etruria a unor graffiti și dipinti scrise în alfabetul ionian [25] constituie încă un argument în favoarea difuzării prin intermediari a ceramicii atice în epoca arhaică.

În concluzie, Atena, mare producătoare de ceramică, nu este încă în această vreme implicată direct în comercializarea ei, nefiind la acea dată o putere navală. De abia după războaiele medice, ea va câștiga supremația maritimă în lumea elenică.

LA POTERIE ATTIQUE D'IMPORTATION DANS LE BASSIN DE LA MER NOIRE A L'ÉPOQUE ARCHAÏQUE. LE GROUPE DE LYDOS

RÉSUMÉ

Les cinq nouveaux fragments de céramique découverts à Histria ont été attribués au peintre Lydos et à son école. La découverte nous a imposé une recherche plus approfondie concernant la zone de diffusion des produits de ce peintre et de son école. Les conclusions sont les suivantes:

1. La céramique attique appartenant au groupe de Lydos, à la différence de celle attribuée à d'autres peintres, n'a pas bénéficié d'une grande diffusion en dehors de la Grèce Centrale.

[22] C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, New York, 1959, p. 134.
[23] Suzana Dimitriu, P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 30 și 35.
[24] Marina Martelli Cristofani, în *Les céramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en Occident*, Paris, 1978, p. 190—194.
[25] J. Boardman, *op. cit.*, p. 212; A.W. Johnston, Parola del Passato, 27, 1972, p. 416—423.

2. On constate une préférence en ce qui concerne le marché étrusque qui a IV-ème siècle av. J.C. a été graduellement conquis par la poterie athénienne. Les importations gréco-orientales, bien que grandes à cette époque, ne dépassent pas en général, le caractère d'une céramique habituelle.

3. Pour ce qui est du bassin de la Mer Noire la situation se présente en quelque sorte de façon similaire.

Dans ce contexte, auquel font défaut, par exemple, les groupes Kleitias, Néarchos, Exékias, la présence en nombre des vases appartenant à Lydos s'avère remarcable (34 pièces dont 24 proviennent d'Histria).

Al'époque archaïque il ne s'agit pas d'une diffusion directe de la céramique attique. Ce sont les Grecs des cités microasiatiques qui ont contribué à la diffusion de cette céramique.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Les vases inédits appartenant au groupe de Lydos découverts à Histria.

Fig. 2. Tableau avec la distribution des vases du groupe Lydos.

Fig. 3. Aire de diffusion des vases appartenant au groupe de Lydos. Localités : 1. Athena ; 2. Phaleron ; 3. Spata ; 4. Eleusis ; 5. Thepsiai ; 6. Rhitsona ; 7. Delphi ; 8. Corinth ; 9. Delos ; 10. Rheneia ; 11. Olynthos ; 12. Vrasta ; 13. Karaburnaki ; 14. Kavala ; 15. Thasos ; 16. Samothrake ; 17. Antissa ; 18. Camiros ; 19. Ialyssos ; 20. Rhodos ; 21. Xanthos ; 22. Tamassos ; 23. Naucratis ; 24. Tocra ; 25. Numana ; 26. Sala Consillina ; 27. Bologna ; 28. Cortone ; 29. Chiusi ; 30. Vulci ; 31. Orvieto ; 32. Tarquinia ; 33. Cerveteri ; 34. Capua ; 35. Cumae ; 36. Nola ; 37. Taranto ; 38. Locris ; 39. Megara Hyblaea ; 40. Messina ; 41. Siracusa ; 42. Camarina ; 43. Gela ; 44. Manfria ; 45. Selinunte ; 46. Ampurias ; 47. Histria ; 48. Berezan ; 49. Olbia ; 50. Nymphaion.

OPAIȚE ROMANE DE LA AMPELVM (III*)

de ION T. LIPOVAN

Răvășirea, în continuare (1986—1990), a substrucțiilor unor edificii din epoca romană, aparținând sec. II—III p. Chr., de către o importantă amplificare industrială, suprapusă peste zona de est a anticului *municipium Ampelum* (Zlatna, jud. Alba), a scos la suprafață un bogat material de interes arheologic [1]. În acest material au fost surprinse și câteva opaițe de lut — *lucernae* — , într-o stare de conservare precară.

Pentru noile informații pe care ni le oferă aceste opaițe, am considerat oportună prezentarea lor în rândurile care urmează, contribuind în acest mod la îmbogățirea repertoriului lor la Ampelum [2] și la cunoașterea unor noi producători ai acestui gen de obiecte de lut, nord-italici, ale căror produse au ajuns în această localitate.

I. *Cassius*, producător originar din Italia de nord, ale cărui ateliere au activat până în primele decenii ale sec. II p. Chr. [3]. Produsele lui se întâlnesc, în așezările daco-ramane, nu mai curând de anii de domnie ai împăratului Hadrian [4]. Semnalat pentru prima dată la Ampelum.

1. Opaiț tip X (fig. 1/1 a-b), fragmentar, lipsește ciocul — argilă fină cărămizie, cu o peliculă de glazură roșcată. Produs original, din import. Discul, neornamentat, are trei butoni dispuși simetric și un orificiu de alimentare. La locul de inserție a ciocului se păstrează o porțiune din orificiul de ventilație. În partea inferioară a bazinului, în depresiunea plată, încadrată de două cercuri concentrice incizate, se află ștampila *CaSSI*, sub care se află obișnuitul ornament floral [5]. Dimensiuni: l = 6,7 cm; î = 3,1 cm; d = 6,2 cm. Necunoscut la Ampelum. Descoperit în toamna anului 1986, în săpăturile pentru amplasarea unei conducte de apă industrială în str. T. Vladimirescu.

II. *C(aius) Dessius*, un fecund producător nord-italic, ale cărui opaițe sunt răspândite în toate provinciile imperiului. În provincia Dacia opaițele lui au avut o circulație intensă [6], în mod deosebit în cea de-a doua jumătate a sec. II p. Chr. [7]. Opaițele realizate în acest atelier au fost utilizate până în prima jumătate a sec. IV p. Chr., având cea mai îndelungată circulație [8]. La Ampelum este semnalat pentru prima dată.

1. Opaiț tip X (fig. 1/2), fragment — argilă omogenă de culoare cărămizie. S-a păstrat o porțiune din depresiunea circulară de la partea inferioară a bazinului.

* Materialele care constituie subiectul acestei note au fost descoperite de semnatarul acestor rânduri și donate Muzeului „Unirii" din Alba-Iulia.

[1] I.T. Lipovan, SCIVA, 39, 1988, 1, p. 59—71; idem. SCIVA, 41, 1990, 1, p. 67—82; idem, SCIVA, 41, 1990, 3—4, p. 272—291; idem, SCIVA, 42,1991, 1—2, p. 75—77; idem, SCIVA, 43, 1992, 1, p. 63—70.

[2] Idem, Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 227—282; idem, Sargetia, 18—19, 1984—1985, p. 141—147; idem, Tibiscum, 7, 1988, p. 181—188.

[3] C.L. Băluță, Apulum, 4, 1961, p. 195, nota 7; N. Gostar, ArhMold, 1, 1964, p. 158, 178.

[4] *Ibidem*, p. 178.

[5] C.L. Băluță, *op. cit.*, p. 197, nr. 18.

[6] *Ibidem*, p. 199; N. Gostar, *op. cit.*, p. 178.

[7] C.L. Băluță, *op. cit.*, p. 198; N. Gostar, *op. cit.*, p. 178.

[8] *Ibidem*.

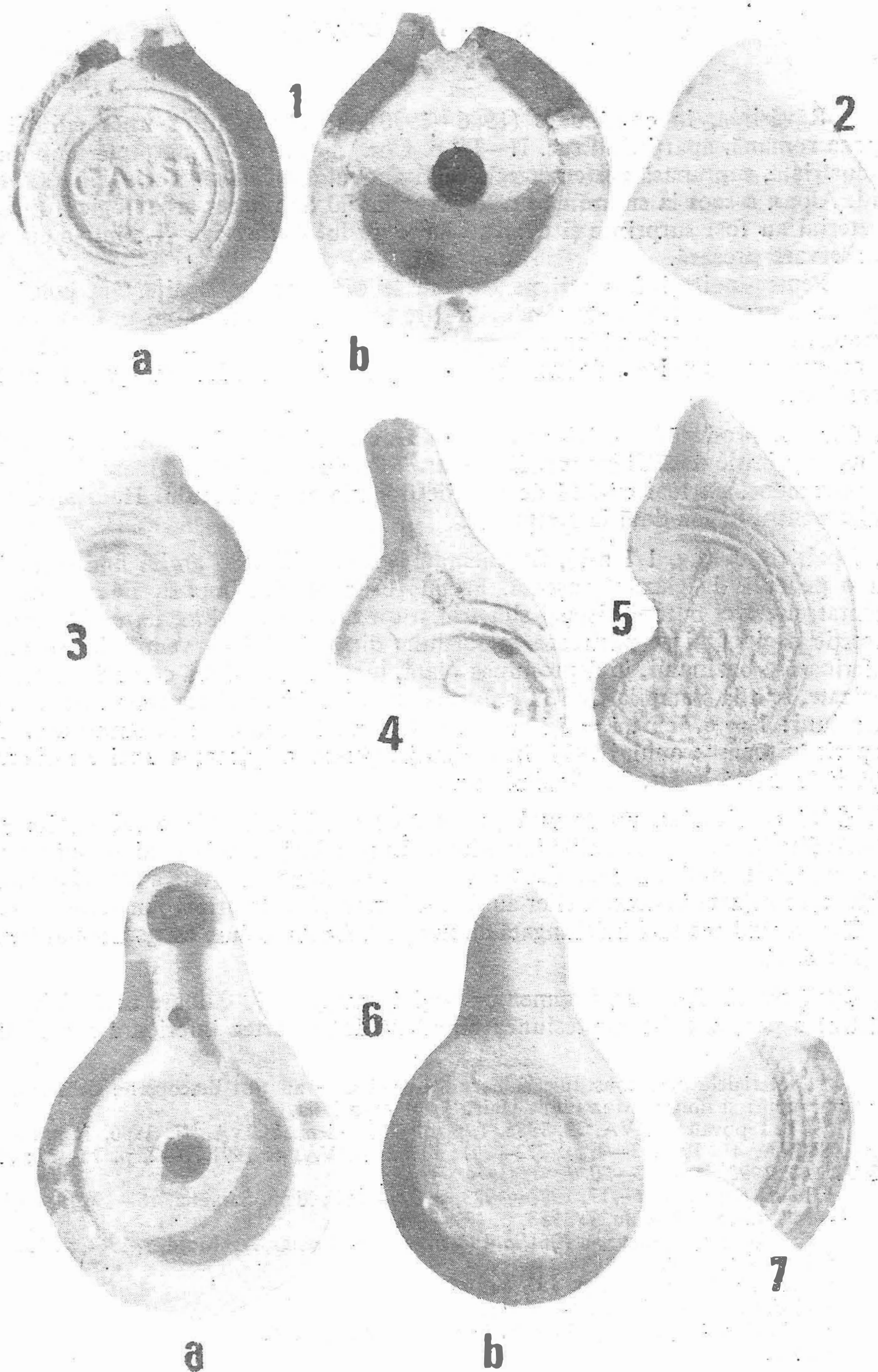

Fig. 1. Opaițe romane purtând ștampila *CASSI* (1), *CDESSI* (2), *FORTIS* (3) *OCTAVI* (4—6) și fără ștampilă (7).

încadrată de două cercuri concentrice, poartă ștampila *CDESSI*, foarte erodată. D = 4 × 3,8 × 0,4. cm. Inedit, descoperit în primăvara anului 1987 în noua albie a „Văii Rudelor”, în amonte de fosta ITA-Zlatna, în str. T. Vladimirescu.

III. *Fortis*, unul dintre cei mai activi producători, opaițele lui aparținând categoriei *FIRMALAMPEN* sunt cunoscute aproape în întreg Imperiul roman [9]. În provincia Dacia, acest tip de opaiț este utilizat încă de la sfârșitul sec. I p. Chr., având o puternică răspândire în prima jumătate a sec. II p. Chr. La Ampelum, opaițele purtând ștampila acestui fecund producător au fost descoperite și semnalate încă de la sfârșitul sec. XIX [10] și mai recent [11].

1. Opaiț tip X (fig. 1/3), fragmentat — argilă fină cărămizie gălbuie. S-a păstrat o porțiune din depresiunea circulară de la bază și din *rostrum*. Depresiunea circulară este încadrată de două cercuri concentrice purtând ștampila [*FOR*]*TIS*, D = 5,5 × 4,5 × 0,5 cm. Descoperit întâmplător în pământul rezultat din săpătura de la noua albie a „Văii Rudelor” în vara anului 1987.

IV. *Octavius*, un binecunoscut producător de opaițe, de origine nord-italică, activ în prima jumătate a sec. II p. Chr., produsele lui fiind răspândite în întreaga provincie Dacia [12]. În zona arheologică Ampelum a fost semnalat mai recent [13].

1. Opaiț tip X (fig. 1/6 a-b), produs original, din import — argilă fină cărămizie, urme de vopsea cărămizie orange. În depresiunea circulară de la bază, încadrată de două cercuri concentrice incizate, se află o ștampilă erodată, greu lizibilă, *OCTAVI*. Dimensiuni: l = 8,7 cm; î = 2,3 cm; d = 6,8 cm. Descoperit în vara anului 1986 în noua albie a „Văii Rudelor”, în aval de fosta ITA-Zlatna.

2. Opaiț tip X (fig. 1/4), bilychnis, fragmentar, produs original, din import, argilă fină gălbuie, urme de vopsea brun-roșcată. S-a păstrat porțiunea din depresiunea circulară de la bază și două mici fragmente din ciocuri. Două cercuri concentrice de la marginea depresiunii încadrează ștampila fragmentată [*OCTA*]*VI*. Deasupra ștampilei, în dreptul majusculei *T* se află, realizată în relief, majuscula *C* (?). D = 5,5 × 4,5 × 1,5 cm. Descoperit în același context ca și precedentul, în vara anului 1987.

3. Opaiț tip X (fig. 1/5), fragmentar — argilă fină brun-roșcată. S-a păstrat o porțiune de la bază, în două cercuri concentrice incizate, care încadrează ștampila [*OC*]*TAVI*. D = 6,4 × 4,4 × 0,6 cm. A fost descoperit odată și în același context cu precedentul.

V. *OPAIȚE FĂRĂ ȘTAMPILĂ*

1. Opaiț tip II (fig. 1/7), fragment de capac — pastă fină cărămizie gălbuie. Discul mic și adâncit, poartă în poziție centrală orificiul de alimentare. Bordura este plată și mai lată, decorată cu patru șiruri de granule. Discul este separat de bordură de un cerc incizat. Utilizarea acestui gen de opaiț este încadrată cronologic între mijlocul sec. I p. Chr. și a doua jumătate a sec. II p. Chr. [14]. D = 3,2 × 3,3 × × 0,5 cm. Descoperire fortuită în săpăturile din str. T. Vladimirescu în toamna anului 1988.

[9] C.L. Băluță, *op. cit.*, p. 202; N. Gostar, *op. cit.*, p. 181.
[10] I.T. Lipovan, Sargetia, 16—17, 1982—1983, p. 227—232.
[11] Idem, Tibiscum, 7, 1988, 182—185.
[12] N. Gostar, *op. cit.* p. 185; C. L. Băluță, *op. cit.*, p. 211—212; I. T. Lipovan, *op. cit.* p. 185.
[13] *Ibidem.*
[14] C. Mușețeanu, D. Elefterescu, Dacia, NS, 27, 1983, p. 113, fig. 1, 8.

2. Opaiț tip IV[15] (fig. 2/1), fragment de capac — pastă fină gălbuie. Discul ușor concav este mărginit de un cerc incizat, bordură simplă. Discul poartă un rest de ornament în relief, probabil piciorul unui vultur[16]. Mai păstrează o volută în relief care flanchează apucătoarea la inserția cu bazinul, iar pe disc se află un fragment de ornament fitomorf. D = 3,7 × 3,9 × 0,3 cm. Utilizat de la sfârșitul sec. II p. Chr., până la mijlocul sec. III p. Chr.[17]. Descoperit în același context cu precedentul (1).

3. Opaiț tip IX (fig. 2/2), trilychnis — lut omogen, vopsea roșie cărămizie. Discul, neornamentat, ușor concav, este mărginit de un canal care îl separă de bordura îngustă și simplă. În poziție centrală se află un orificiu de alimentare. Cele trei ciocuri scurte poartă fiecare câte un orificiu de ardere păstrând urme de fum. Remarcăm lipsa orificiului de ventilație, care, se pare că datorită ciocurilor scurte, este substituit de orificiul de alimentare cu ulei. Toarta masivă este ornamentată cu palmetă. Fundul este inelar, concav și fără ștampilă. Foarte probabil că este realizat într-o *figlina* ampelensă. Dimensiuni: l = 13,8 cm; î = 3,8 cm fără toartă și 7,5 cm cu toartă; d = 7,2 cm. Descoperit în noul mal al „Văii Rudelor", în str. T. Vladimirescu, în toamna anului 1989.

4. Opaiț polylychnis (fig. 2/3), fragmentat — pastă fină cărămizie. Bazin semicircular cu 13 orificii de ardere (?). Discul, ușor concav, este ornamentat cu un brâu incizat, un motiv fitomorf, probabil un spic de grâu, câte o mască în cele două colțuri. Toarta spartă din vechime. Partea inferioară a bazinului, spart și el din vechime, poartă două incizii semicirculare care încadrau foarte probabil ștampila cu cognomenul producătorului. D = 7,9 × 11,1 × 3,2 cm. Descoperit în stare avansată de fragmentare deasupra gurii de încărcare a unui cuptor de ars ceramică din Ampelum[18], aparținând ceramistului *G. Iulius Proclus*, ale cărui opaițe au fost surprinse ca rebuturi în acest cuptor dezafectat.

5.Opaiț polylychnis (fig. 2/4 a-d), fragmentat — argilă fină cărămizie. Provine de la un opaiț similar celui prezentat anterior, descoperit în același cuptor în anul 1984.

6. Opaiț tip X (fig. 2/5), fragment de capac — lut omogen de culoare ocru orange. Bordura neornamentată poartă doi butoni, iar pe disc se află orificiul de alimentare și două măști. D = 7,1 × 6,6 × 0,9 cm. Provine din noua albie a „Văii Rudelor"; descoperit în vara anului 1986.

7. Opaiț tip X (fig. 2/6 a-b), stare fragmentară — argilă fină cărămizie gălbuie. Poartă un vernis gălbui. Pe bordură are trei butoni, iar pe disc s-a păstrat orificiul de alimentare și cel de ventilație, iar pe cioc o parte din orificiul de ardere. În depresiunea circulară de la bază se află o ștampilă erodată, nelizibilă. De = 6,5 × × 2,5 × 5 cm. Descoperit în substrucțiile unei clădiri romane intersectată de noua albie a „Văii Rudelor", în toamna anului 1989.

8. Opaiț tip X, stare avansată de fragmentare — argilă fină cărămizie brunie. Pe bordură s-a păstrat un buton, iar o porțiune din brâul subțire și reliefat se

[15] *Ibidem* p. 114.
[16] *Ibidem*, fig. 3, 42.
[17] *Ibidem*, p. 114.
[18] I.T. Lipovan, AIIA Cluj, 26, 1983—1984, p. 308; idem, Sargetia, 18—19, 1984—1985, p. 141—147.

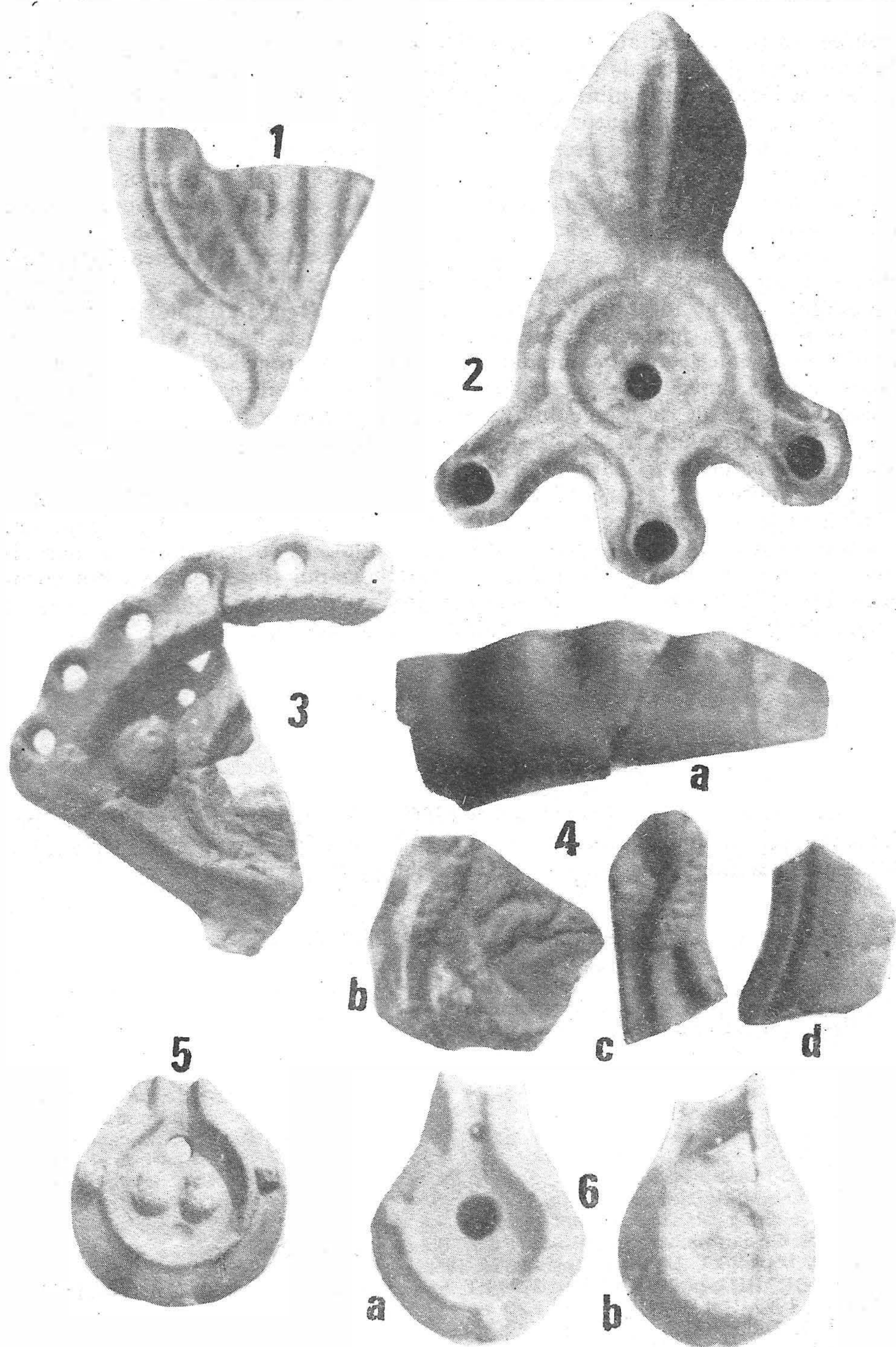

Fig. 2. Opaițe fără ștampilă.

prelungeşte pe extremitatea stângă a ciocului. S-a păstrat jumătate din orficiul de alimentare şi din cel de inserţie a fitilului, cu urme de fum. D = 6,2 × 2,6 × × 2,4 cm. Descoperit în albia „Văii Rudelor" în toamna anului 1989.

Cu tot caracterul aleator al descoperirii acestui gen de obiecte de lut şi starea lor de conservare precară, prezenţa lor la Ampelum este relevantă în încercarea de a descifra unele aspecte privind desfăşurarea cronologică a unor activităţi curente socio-economice şi chiar spirituale din această importantă aşezare daco-romană din sec. II p. Chr.

O analiză succintă a materialelor prezentate ne relevă că acestea, în majoritate, sunt caracteristice sfârşitului sec I p. Chr. şi primei jumătăţi a sec. II p. Chr [19]. Coroborate cu alte informaţii furnizate de unele materiale arheologice surprinse în această zonă şi prezentate anterior, ca monede de la împăratul Traian [20] sau diferite fragmente tegulare ştampilate [21], ne atestă că primele clădiri din aşezarea daco-romană Ampelum, la început cu statut de *vicus* sau *pagus* [22], au fost amplasate în partea de est a actualului oraş Zlatna, respectiv în zona cuprinsă între str. T. Vladimirescu, CMMN-Zlatna şi râul Ampoi şi erau probabil construcţii realizate *manu militari*.

În continuare, în cele 17 decenii de stăpânire romană, oraşul, reşedinţa administraţiei montanistice a Daciei de vest (*Aurariae Dacicae* [23], a cunoscut o impetuoasă desfăşurare a unor activităţi edilitare şi socio-economice, desvoltându-se spre est, pe ambele maluri ale râului Ampoi şi pe versanţii din apropiere, pe o distnaţă de 3 km, până în actualul sat Pătrânjeni, ajungând, în jurul anului 200 p. Chr., la gradul de organizare municipală [24].

LAMPES ROMAINES D'AMPELUM (III)

RÉSUMÉ

On a découvert par hasard, entre 1986—1990, dans la ruines détruites par des constructions industrielles de la ville, 14 lampes fragmentaires en terre cuite, dont quelques fragments portent les noms de quatre ateliers.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Lampes avec les noms de *CASSI* (1), *CDESSI* (2), *FORTIS* (3), *OCTAVI* (4—6) et sans estampille (7).

Fig. 2 Lampes sans estampille.

[19] N. Gostar, *op. cit.*, p. 186—187; C.L. Băluţă, *op. cit.*, p. 217.

[20] V. Pavel, I.T. Lipovan, Apulum, 25, 1988, p. 283.

[21] IDR, III/3, p. 282, 317, 350, 377; I.T. Lipovan, SCIVA, 39, 1988, 1, p. 68—71; idem, SCIVA 41, 1990, 1, p. 78—80.

[22] D. Tudor, OTS, p. 183—190.

[23] IDR, III/3, p. 281.

[24] CIL, III, 1293, 1308; IDR, III/3, p. 281, 284.

VÁCLAV FURMÁNEK, LADISLAV VELIAČIK, JOSEF VLADÁR, *Slovensko v dobe bronzovej*, **Veda, Vydavatel'stov Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava, 1991, 406 p. + 44 fig. și 15 hărți în text + 16 planșe h.t.**

Apărut sub egida Institutului de arheologie de la Nitra, al Academiei Slovaciei, sub semnătura a trei distinși specialiști, volumul are următoarea structură: *Prefață*; 1. *Introducere*; 2. *Periodizarea și cronologia epocii bronzului*; 3. *Mediul natural*; 4. *Evoluția culturală și baza documentară a epocii bronzului* împărțită în subcapitole tratând perioadele timpurie, mijlocie și târzie, la rândul lor fiind divizate în funcție de fenomenele culturale specifice fiecărei perioade, inclusiv materialul arheologic corespunzător; 5. *Habitat*; 6. *Economie*; 7. *Societate*; 8. *Concluzii*. Urmează bibliografia, adusă la zi, cuprinzând cele mai importante sinteze, monografii și studii de detaliu, atât din cele mai vechi, cât, mai ales, o suită de contribuții recente. Remarcăm citarea mai multor lucrări românești, care au atins și probleme ale epocii bronzului din Slovacia. Vin apoi la rând două rezumate ample, în engleză și germană, urmate de un indice de localități și un altul de materii.

Încă din *Introducere*, autorii prezintă problematica epocii bronzului în Slovacia, cu accent pe încadrarea acesteia într-un spațiu cultural, ce cuprinde, în principal, jumătatea de est a Europei, fiind discutate însă și relațiile la mare distanță, între care și cele cu zona egeeană, Anatolia și Caucaz.

Capitolul dedicat problemelor periodizării și cronologiei epocii bronzului debutează, ca bază de discuție, cu o schemă cronologică — în paralel, sistemele propuse de Reinecke, Montelius, școala de la Frankfurt, Mozsolics, Novotná, Hänsel și sistemul adoptat de către Furmánek și Veliačik. Alăturat sunt trecute datele absolute tradiționale, cele C14 necalibrate și cele calibrate, ca și schema periodizării civilizației heladice, după corecțiile recente. Disponibilitatea autorilor pentru o abordare profundă a problemelor de cronologie a epocii bronzului slovac este ilustrată și de lista de la sfârșitul capitolului, care cuprinde o suită de date C14 pentru o seamă de obiective importante din Slovacia.

Cadrul geografic, condițiile geologice, natura reliefului, condițiile de climă și rețeaua hidrografică, flora și fauna, ca și impactul acestora asupra evoluției culturale din epoca bronzului sunt discutate amplu în cel de-al treilea capitol.

Analiza propriu zisă a evoluției culturale a epocii bronzului este dezvoltată în capitolul următor. Sunt astfel examinate toate culturile și complexele culturale documentate în Slovacia, inclusiv cele care au atins doar parțial această regiune, începând din eneolitic și până către aproximativ 700 a. Chr. Prezentarea fiecărui fenomen arheologic urmărește localizarea, relațiile genetice și de impact cu celelalte fenomene culturale, periodizarea internă, datarea și trăsăturile generale (ceramică, habitat, obiceiuri funerare). De fiecare dată expunerea este însoțită de ilustrație — hărți de răspândire, desene cuprinzând repertoriile de forme ceramice, piesele de metal, de piatră, os și corn caracteristice, planșe foto. Autorii subliniază că o serie de dificultăți în cunoașterea fenomenelor culturale caracteristice diferitelor perioade ale epocii bronzului sunt date de lacune ale cercetării, în special în ceea ce privește habitatul. Dacă pentru anumite culturi (Otomani sau Madarovce) așezările au fost cercetate sistematic, cu rezultate corespunzătoare, pentru altele (cultura tumulilor est-slovaci, Koštany, HGK de la Dunărea Mijlocie etc.) singurele date disponibile sunt cele oferite de cimitire. Acestei inegalități în documentare i se adaugă uneori și numărul mic de descoperiri, ceea ce determină o cunoaștere insuficientă în anumite situații.

Capitolul dedicat habitatului începe cu o tipologie generală a așezărilor, urmată de considerații asupra intensității de locuire pe perioade și subregiuni, după care sunt discutate, în parte, fiecare categorie de așezări. O atenție aparte este acordată așezărilor fortificate, expunerea fiind exemplificată cu planuri și încercări de reconstituire a celor mai cunoscute stațiuni de acest fel, ca de pildă cele de la Košice-Barca, Nistriansky Hrádok, Ivanovce, Spišský Štvrtok. Puse în evidență prin săpături sistematice, elementele de urbanism și de fortificație dau și ele adevăratele dimensiuni ale gradului de civilizație atinse în Slovacia în cursul epocii bronzului. Sunt discutate, apoi, arhitectura locuințelor și structura așezărilor.

Latura economică a civilizației epocii bronzului în Slovacia este discutată începând cu tehnicile de subzistență. Folosind din plin rezultatelor cercetărilor interdisciplinare, sunt stabilite speciile de plante cultivate și cele de animale domestice. Studiul asupra materialului osteologic din așezări a permis stabilirea unui raport de 85:15 între animalele domestice și cele sălbatice. Sunt tratate și ocupațiile de tradiție mai veche, ale culesului, vânătorii și pescuitului, complementare la activitatea de obținerea hranei. Practicarea meșteșugurilor (olăria, prelucrarea metalelor, a pietrei, a lemnului etc.) sunt abordate pe baza materialului arheologic, Un loc aparte îl ocupă metalurgia metalelor neferoase, a bronzului în special, bine atestată în stațiuni ca cele de la Radzovce, Vyšný Kubín sau Pobedim. Dezvoltarea metalurgiei metalelor neferoase ca și existența minereului de fier în Slovacia arată că această regiune a putut fi una dintre primele în Europa, în care au apărut obiecte de fier, produse local, cele mai vechi de acest fel fiind concentrate în ariile culturilor Gava și Kyjatice. Comerțul, în ciuda tendinței autarhice a comunităților preistorice, este bine atestat arheologic prin prezența unor materii prime sau produse finite. Este de remarcat, de altfel, că și cele mai vechi obiecte din fier de la Gánovce și Vel'ká Lomnica, sunt produse de import. Căile naturale ale văilor de râuri au constituit drumurile pe care se făceau aceste schimburi, așezările fortificate fiind considerate centre ale comerțului. Strâns legat de metalurgia bronzului și de schimburile la mare distanță este obiceiul acumulării și depunerii de bronzuri, bine atestat în Slovacia încă dinaintea începutului epocii bronzului (Handlová, Malé Leváre etc.). Lipsind în cele mai vechi culturi ale bronzului timpuriu (Nitra și Koštany), obiceiul depunerilor începe să se afirme treptat, atingând maximum în bronzul mijlociu și la începutul celui târziu (în accepția cercetătorilor slovaci), depozitele cuprinzând o largă varietate de piese, de la podoabe la arme și piese de harnașament. Către sfârșitul epocii bronzului obiceiul depunerii bronzurilor dispare treptat, fiind menținut doar în regiunea Orava, unde în cadrul grupului local al complexului Lausitz se mai întâlnesc depozite de bronzuri până la începutul epocii fierului.

După cum afirmă autorii, intensificarea agriculturii primitive, dezvoltarea meșteșugurilor, în special a metalurgiei, au constituit condițiile care au permis o consolidare a poziției bărbatului în cadrul comunităților, ca și activitatea războinică și organizarea cultului. Se consideră că la această vreme există clanuri lazate pe legături de rudenie, existența triburilor fiind controversată cel puțin pentru bronzul timpuriu. Diferențierile sociale, așa cum au putut fi ele cunoscute prin atenta cercetare a mormintelor, nu sunt pregnante pentru începuturile epocii bronzului. Ele se accentuează de-a lungul timpului, apărând în ariile HGK și apoi în cele Čaka și Velatice, morminte tumulare cu inventare bogate, indicând un statut social ridicat al defuncților, fapt ce pune în lumină apariția aristocrației.

Cercetarea intensivă a unor cimitire întinse a făcut posibilă evidențierea trăsăturilor principale ale practicilor funerare. În bronzul timpuriu și cel mijlociu, cu excepția ariei ceramicii încrustate, înhumația este ritul predominant, cu dispuneri și orientări diferite pe grupe de sex. Incinerația apare restrâns în bronzul timpuriu, ca să crească treptat în importanță, devenind ritul predominant în perioada târzie.

Fenomenul religios nu este lăsat deoparte. Sunt prezentate descoperiri cu caracter de cult, dintre care unele, ca cele de la Gánovce, Dvroy nad Žitavou etc. sunt considerate ca centre de cult, la fel ca și peșterile din aria Kyjatice. O serie de alte descoperiri au scos în evidență practica sacrificiilor, uneori și umane, cum este cazul în stațiunea de la Spišský Štvrtok sau în peștera Chvalovská.

Pe baza materialului osteologic provenit din săpăturile întreprinse în numeroase cimitire, dintre care unele cu un număr considerabil de morminte (Šafárikovo, Radzovce), ca și pe baza unor resturi umane din așezări fortificate ale culturilor Madarovce și Otomani, s-au putut preciza caracteristicile fizice ale populațiilor epocii bronzului slovac. De asemenea, s-a stabilit că densitatea populației în Slovacia a crescut din bronzul mijlociu până în cel târziu de la 1,3 loc/km^2 la 3.5 loc/km^2, cifra totală a populației în jurul anului 1200 a. Chr,. în Slovacia, fiind aproximată la circa 200 000 locuitori.

Volumul se încheie cu discuția supra continuității evoluției culturale de-a lungul epocii bronzului în Slovacia, autorii căutând să păstreze o prudență metodologică binevenită față de exagerarea rolului factorului autohton sau a celui migrator. De aici se ajunge și la, problema etnicității diverselor fenomene culturale înfățișate în lucrare, precizându-se că, pentru epoca bronzului problema, departe de a fi simplă, încă nu poate fi rezolvată. În schimb, odată cu apariția izvoarelor scrise, astfel de atribuiri etnice își capătă temeiuri abia la începutul epocii fierului când, în estul Slovaciei, se poate vorbi de traci sau grupuri apropiate; concomitent cu pătrunderea unor grupuri nomade din răsărit asociate cu cimmerienii și agathyrșii.

Prin conținutul sintetic, susținut de cele mai noi rezultate ale cercetării arheologice slovace, prin ilustrația bogată și sugestivă și, nu în ultimul rând, prin remarcabila ținută grafică, volumul reprezintă o nouă reușită

a reputatului Institut de arheologie de la Nitra.

Pentru cercetarea românească lucrarea prezintă un real interes, chiar dacă textul propriu zis, în limba slovacă, este greu accesibil, prin faptul că se discută câteva fenomene culturale, ca de pildă culturile Otomani şi Suciu de Sus, precum şi complexul Gava, care sunt documentate în nord-estul ţării noastre.

Rodica Medinceanu

G. KITOV, I. PANAYOTOV, P. PAVLOV, *Mogilni necropoli v Loveskija kraj. Ranna bronzova epoha (Necropol't Goran Slatina)*, în seria *Razkopki i proucivanija*, 23, Sofia, 1991, 114 p., 2 hărţi, 16 planşe, 90 planuri, 13 grafice şi diagrame, 41 foto. în text

Cei trei autori bulgari — G. Kitov, I. Panayotov, P. Pavlov — propun o analiză completă a necropolei tumulare de la Goran-Slatina într-o lucrare structurată după următorul plan: I. Introducere; II. Vedere de ansamblu asupra săpăturilor; III. — Necropole tumulare din Epoca Bronzului timpuriu în Bulgaria (cu subcapitole tratând fenomenul în discuţie în Bulgaria de nord-est, de nord-vest şi de sud); IV. Necropola de la Goran-Slatina — acest capitol reprezentând conţinutul propriu-zis al cercetării, se dezvoltă în următoarea succesiune: 1. Mediul fizico-geografic şi arheologic; 2. Tumuli — dimensiuni, situaţie, număr de morminte; 3. Stratigrafia mantalelor; 4. Gropi; 5. Alte accesorii; 6. Practica funerară; 7. Inventar funerar; 8. Datare; 9. Caracteristici generale. Ultimele capitole — V. Concluzii; VI. Catalog — sunt urmate de un Indice şi de două rezumate, unul în limba rusă, cel de-al doilea în limba franceză.

Textul este însoţit de o ilustraţie bogată şi variată, constând în hărţi, planşe, grafice diagrame, planuri şi fotografii.

În primele trei capitole autorii fac un istoric al cercetării precizând pentru cele trei zone amintite principalele descoperiri. În acest stadiu al cercetării au fost conturate principalele caracteristici ale necropolelor Iamna pe teritoriul Bulgariei. În termeni rezumativi, aceste trăsături generale, fără a exclude particularităţile fiecărei necropole, ar putea fi formulate astfel: tumulii mici au fost construiţi într-o singură etapă şi conţin un singur mormânt spre deosebire de cei de dimensiuni mari care conţin un mormânt principal şi altele secundare, săpate în manta; în mantaua câtorva tumuli au fost descoperite resturi de ruguri funerare, statuete antropomorfe; gropile au formă rectangulară, rar de formă ovală sau în trepte, sunt acoperite cu un capac de lemn sau de piatră şi, uneori, conţin materii organice; poziţia frecventă a scheletului este întins pe spate, cu picioarele chircite, apoi căzute pe cele două laturi; acoperite cu ocru roşu, sunt orientate NE—SV în cele mai multe cazuri; inventarul funerar este sărac şi constă în puţină ceramică, podoabe mărunte, bucăţi de ocru, foarte rar unelte sau arme; scheletele în poziţie „hocker" sunt rare şi într-o situaţie încă neprecizată.

Cea mai mare necropolă tumulară analizată în Bulgaria, cea de la Goran-Slatina, numără 8 tumuli conţinând 34 de morminte. Fără a insista asupra acestui fapt, este de remarcat în fotografiile incluse în volum, prezenţa buldozerului folosit la săparea tumulilor, ceea ce exclude posibilitatea obţinerii unui profil stratigrafic, respectiv cunoaşterea relaţiei dintre morminte.

Necropola este exclusiv de înhumaţie; morţii au fost depuşi în gropi simple, acoperite cu lemn, dublat în două cazuri cu lespezi de piatră sau cu pietriş. Două gropi de mari dimensiuni, care n-au fost folosite pentru înhumare, par destinate unui ritual greu de precizat. Orientarea predilectă, statistic stabilită, este V—E. Scheletele sunt întinse pe spate, cu picioarele alungite sau chircite şi apoi căzute spre dreapta sau spre stânga şi în poziţie „hocker". Inventarul este substanţial şi constă din ocru roşu, galben sau violet, podoabe de aur, argint, os şi cristal (inele de buclă, perle de colier), un topor de piatră, o daltă de bronz, două lame de piatră şi respectiv silex, două vase de lut. Graţie decorului prezent pe aceste vase şi a analogiilor stabilite cu alte necropole Iamna din Bulgaria sau din alte regiuni, necropola de la Goran-Slatina a fost datată de către autori în primă jumătate a mileniului al III-lea a. Chr.

Descrierea făcută fiecărei movile este însoţită de fotografii, planuri generale şi de detaliu, desene ale pieselor de inventar. Orientarea este exprimată în diagrame, una dintre acestea fiind reprodusă greşit (p. 34). Constanţa orientării către V confirmă o observaţie anterioară, potrivit căreia, la apus de râul Ossam, spre deosebire de situaţia înregistrată în estul Bulgariei, înhumaţii sunt orientaţi V—E.

Inventarul, apreciat ca bogat, este interesant atât prin prezenţa pentru prima dată în morminte Iamna (în Bulgaria) a unui topor de piatră, a dălţiţei de bronz şi a celor două

mici lame, cât și datorită inelelor de buclă de aur și de argint. După tipologia propusă de E. Zaharia (Dacia, N.S., 3, 1959) inelele de buclă de la Goran-Slatina pot fi atribuite tipului A; ele își găsesc analogii în necropola de la Zimnicea (A.D. Alexandrescu, Dacia, N. S., 18, 1974). Tot de aici provin perle de colier de argint, asemănătoare celor descoperite în necropola aflată în discuție. Cele două vase, împreună cu două inele de buclă, constituie inventarul mormântului 3 al tumulului numărul III; tot acestui tumul îi aparțin mormântul care are ca inventar toporul de piatră și cel în care a fost descoperită dalta de bronz. Acestor piese li se adaugă perle și inele de buclă, astfel că tumulul III are inventarul cel mai bogat.

Cel de-al 6-lea subcapitol al secțiunii rezervate necropolei de la Goran-Slatina este destinat, potrivit autorilor, analizei practicilor funerare. Discutând orientarea, poziția și folosirea ocrului, cercetătorii bulgari confundă ceea ce se constituie în practica funerară cu modul de dispunere a scheletului.

Necropola de la Zimnicea, anterior amintită, care ilustrează cultura cu același nume din Bronzul timpuriu, prin vasele cu gura oblică și câteva detalii de ornament, prezintă analogii cu ceramica descoperită în așezări din zona lacului Varna Ezerovo II). Stațiunea Ezerovo II, după unii cercetători bulgari, este sincronă cu nivelurile mijlocii și târzii. Troia I și cu alte așezări din Grecia și Anatolia (Thermi III—IV, Beycesultan XIV—XVII. Aghia Marina etc.) care sunt datate în mileniul al III-lea a. Chr. (G. Tonceva, Dacia, N.S., 25, 1981).

Autorii apreciază ca semnificativ aportul necropolei de la Goran-Slatina la caracterizarea culturii Iamna pe terioriul Bulgariei și la precizarea ariei de difuziune a acestei culturi. Corespondențele evidente observate între necropolele de la Goran-Slatina, Târnava, Kneja, Platchidol II, permit observația că, în Bulgaria, cultura Iamna aparține cronologic bronzului timpuriu (Gorodsk, Usatovo, Horodiștea, Foltesti, Cernavoda II. Coțofeni, Ezero).

Publicat în limba bulgară, volumul este accesibil doar prin rezumatul, extrem de sumar, în limba franceză. Dincolo de insuficiențele pe care le-am arătat deja, la care se adaugă faptul că explicația planșelor este exclusiv în limba bulgară, sunt totuși de remarcat ilustrația bogată și condițiile grafice bune de care se bucură volumul.

Rodica Medinceanu

MARIAN GUMĂ, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Biblioteca Thracologica IV, București, 1993, editat de S.C. Melior Trading S.R.L. (ISBN 973-95349-3), 311 p. (inclusiv rezumat german), 109 planșe, o hartă și o tabelă cu sincronisme detașabilă.

Zona ce face obiectul lucrării — în principal Bănatul * românesc — ocupă un loc aparte în configurația culturală a preistoriei României, datorită în primul rând strânselor relații cu zonele învecinate de la apus — coridorul Vardar-Morava-Dunărea mijlocie — prin care s-au difuzat de-a lungul veacurilor curentele culturale dinspre sudul egeic spre Europa centrală și invers. De asemenea, Bănatul a fost poarta de intrare a influențelor culturale dinspre vest, atât spre Oltenia cât și, de-a lungul Mureșului, spre Transilvania. Aceste trăsături specifice se evidențiază și în secvența de timp studiată de autor — sfârșitul epocii bronzului și prima epocă a fierului.

Prezentarea cadrului geografic cu variatele zone geo-morfologice ale Bănatului, capitol cu care debutează lucrarea, este în măsură să justifice bogata diversitate culturală a acestei regiuni. Gumă s-a limitat la teritoriul românesc al Bănatului, referințele la partea din Vojvodina fiind bazate pe literatură; este o situație de care ne izbim frecvent, aceea de a îngrădi cercetarea în funcție de granițele politice actuale și nu de unitățile geografice, singurele în măsură să reflecte și să explice răspândirea culturilor preistorice.

Subcapitolul consacrat problemelor de terminologie și de prezentare a sistemelor de periodizare ale primei epoci a fierului însumează 45 de pagini, iar tabelul anexat constituie o fâșie lungă de 2,20 m! Expunerea, foarte bine documentată, este mai degrabă o lucrare *în sine*. Nu neg utilitatea ei, dar tema s-ar preta la o discuție aparte, ce are doar tangențial legătură cu situația din sud-vestul României. Din lectura acestui „subcapitol" rezultă în mod limpede caracterul pur convențional al diferitelor terminologii și scheme de periodizare propuse. Soluția la care s-a oprit autorul este de fapt un compromis: o perioadă de tranziție de la epoca bronzului la cea a fierului, urmată de o împărțire tri-

* Păstrăm această grafie la cererea expresă a autorului. N.R.

partită a acesteia din urmă. Mă întreb și în cazul de față: dacă acceptăm convenționalitatea termenilor, de ce mai folosim expresia „tranziție"? Pe de altă parte, utilizarea sistemului lui P. Reinecke — deși suntem cu toții de acord că nu reflectă realitățile spațiului carpato-danubian — este în continuare preferată datorită simplității lui. Pentru România perioada Ha A reprezintă o primă fază a epocii aici în discuție (în Bănat este egală cu Susani și grupurile contemporane), în timp ce Ha B desemnează o a doua fază a acestei perioade timpurii. Convenția terminologică este clară: ea exprimă în termeni comozi, dar nepotriviți, o realitate specifică spațiului nostru. Istoricul cercetărilor, care încheie capitolul introductiv, pune în evidență ritmul alegru în care s-au desfășurat, cu precădere în ultimul sfert de secol, cercetările arheologice în Bănat, de asemenea contribuția deloc neglijabilă a lui Gumă la cunoașterea primei epoci a fierului în această parte a țării și justifică astfel alegerea momentului de față pentru redactarea unei lucrări de amploare pe această temă.

Dacă lăsăm de o parte chestiunea terminologiei și folosirea periodizării Müller-Karpe 1959 — depășită astăzi —, nuanțarea etapei denumite de autor „de tranziție" reprezintă un progres în cunoașterea primei epoci a fierului în Bănat, prin definirea mai multor grupuri culturale. Ceea ce suspectam de mult, anume că, în spatele uniformității aparente generate de aspectul puțin variat al ceramicii canelate, se ascunde în continuare o diversitate culturală ce oglindește realități de ordin social-istoric, devine, prin cercetările lui Gumă, din ce în ce mai limpede o realitate. Denumirea de „grup Susani" sau „Susani-Hinova-Vârtop", acordat între alții și de mine începutului Hallstattului bănățean și oltean, trebuie revăzută în lumina ultimelor cercetări ale autorului. Gumă distinge cinci aspecte culturale, caracterizând diferite zone ale Bănatului, grupul Susani fiind specific ținuturilor deluroase ale Timișului și Begheiului. Poziția cronologică a acestor grupuri în funcție de datarea bronzurilor poate fi însă supusă discuției. Astfel, deși autorul se declară partizan al interpretării sacrale a depozitelor (cap. III), nu exploatează consecințele acestei concepții și în ceea ce privește cronologia. Să fiu mai explicit: caracterul votiv al depunerilor implică o succesiune continuă a lor. Deci nu poate fi vorba de „orizonturi de depozite" ci doar de tipuri, a căror încadrare poate fi destul de flexibilă. Personal am pus la îndoială, în repetate rânduri, justețea definirii unei faze Ha A_2 (Turia-Jupalnic). Recentele cercetări din diverse zone ale Europei par a-mi da dreptate: nu există o fază Ha A_2 ci doar tipuri de obiecte (celturi, spade etc.), care prezintă o evoluție mai pronunțată decât altele. Prin urmare, depozitele de tip Cincu-Suseni-Kurd ocupă cu siguranță un interval de timp mai lung decât se crezuse inițial — probabil toată perioada pe care o numim în continuare Ha A. Succesiunea grupurilor culturale, așa cum le descrie Gumă, este un bun câștigat, dar datarea lor absolută rămâne în funcție de considerațiile generale asupra relațiilor cu sudul sau, cum rezultă mai recent, cu Europa centrală, unde cercetările de dendrocronologie par să provoace o adevărată revoluție în concepția tradițională a cronologiei absolute a sfârșitului mileniului II și a primei jumătăți a mileniului I a. Chr. Sunt de părere că ar fi trebuit pus mai mult accentul pe încadrarea bronzurilor în funcție de succesiunea relativă a grupurilor culturale caracterizate prin ceramică decât invers. În stadiul de față avem în Bănat fericita situație de a putea ilustra această asociere (bronzuri/ceramică) printr-o serie de depozite și necropole: Cornuțel, Fizeș, Moldova Nouă, Ticvaniul Mare, Hinova etc. De fapt, cu puține excepții, toate grupurile culturale ceramice sunt înzestrate și cu obiecte de metal.

Pentru Gumă epoca fierului propriu-zisă începe în sud-vestul României odată cu perioada Ha B, situându-se undeva pe la 1050/1000 a. Chr. Succesiunea cronologică relativă a etapelor Susani și Remetea Mare — „Gomila lui Pituț", prima ilustrând perioada Ha A, a doua începutul perioadei Ha B, este evidentă. Plauzibile sunt și relațiile cu grupul Mediaș. Autorul lasă să se înțeleagă că a avut loc o generalizare a culturii Gáva la nivel de Ha B_1. Meritul lucrării de față este tocmai de a fi ilustrat mai temeinic veriga de legătură dintre etapa Susani și orizontul de tip Gornea-Kalakača, care va încheia prima fază a Hallstattului bănățean. Nu cred însă că termenul de cultură Gáva este cel mai potrivit. Prin cultura Gáva înțeleg în primul rând manifestări culturale din bazinul mijlociu și superior al Tisei, care au avut un rol necontestat în dezvoltarea ceramicii canelate din Ardeal. Având în vedere că odată cu geneza culturii Gáva are loc și geneza grupului Susani și a grupărilor înrudite din Bănat, se pune întrebarea care va fi fost aportul fiecăruia din aceste grupuri în desfășurarea evoluției ulterioare a Hallstattului timpuriu. Chestiunea nu poate fi rezolvată în chip mulțumitor. Un ritm paralel de dezvoltare între fenomenele culturale din nord (Lăpuș), vest (Igrița) și sud-vest (Cruceni II-Bobda-Susani) mi se pare a pleda pentru o trecere continuă, fără convulsii de ordin etno-cultural, de la sfârșitul epocii bronzului spre sfârșitul primei etape a Hallstattului în Bănat.

Cu orizontul Gornea-Kalakača situația se schimbă întrucâtva, prin apariția în Bănat a unor elemente din sud și sud-vest. Este pe deplin meritul autorului de a fi definit aceste evenimente în țara noastră, în primul rând prin

cercetările făcute în complexul de aşezări de la Gornea. Se justifică astfel încadrarea într-o etapă înaintată a Ha B a acestui orizont cultural. Mai incertă mi se pare cronologia grupului Insula Banului, dependentă de situaţia lămurită doar în parte prin săpăturile lui S. Morintz şi P. Roman de pe Ostrovu Golu. Din lucrarea de faţă rezultă că acest din urmă grup este reprezentat în România mai ales pe cursul Dunării, centrul de greutate aflându-se spre sud şi sud-est; aceasta este şi părerea mea (o hartă cu descoperirile din afara României ar fi fost necesară).

Prin Hallstattul mijlociu autorul înţelege perioada culturii Basarabi. Se cuvine subliniată contribuţia lui Gumă la cunoaşterea acestei culturi în Bănat. Dacă în 1964 notam aici o singură descoperire, în 1985 eram în măsură să citez din Bănat mai mult de 20 de staţiuni, majoritatea comunicate de Gumă. În lucrarea de faţă se prezintă 48 de puncte pentru această cultură. Un deosebit interes oferă aşezarea de la Valea Timişului, explorată de autor, cea mai mare aşezare din sud-vestul României, unde s-au putut surprinde două faze de evoluţie a acestei culturi. Succesiunea celor patru staţiuni de la Gornea— toate rezultatele deja publicate le datorăm autorului — oferă una dintre cele mai sigure mărturii ale evoluţiei de la perioada anterioară (Gornea-Kalakača) la cea a culturii Basarabi. Faptul a putut fi verificat şi în alte staţiuni din Bănat. Remarc şi publicarea în cartea de faţă a patru tumuli de la Moldova Veche, săpaţi cu ani în urmă de P. Roman; atrage atenţia în special tum. 5 cu un inventar extrem de bogat, ce îngăduie discutarea unor relaţii pe spaţii largi. Nu pot fi însă de acord cu Gumă când afirmă că „prin caracteristicile rituale şi de inventar funerar, este atestată (...) prezenţa unei importante componente etno-culturale străine, în mediul tracic al culturii Basarabi" (p. 223). Deşi, în 1961, am susţinut şi eu această teză, acum sunt convins că este imposibil de stabilit, cel puţin pe baza documentaţiei avute la dispoziţie, caracterul alogen sau indigen al acestor necropole (Balta Verde, Ostrovu Mare, Basarabi, Moldova Veche etc.). Între toate aceste descoperiri există deosebiri în detaliile inventarului şi ritualului funerar, care s-ar cere şi ele explicate. Oricum, nu cred că ritul de înmormântare, care, în ceea ce priveşte cultura Basarabi, se cunoaşte mai substanţial doar la periferia ariei de răspândire, mai poate juca un rol determinant pentru atribuirea etnică. Dacă pentru periodizarea internă, relativă, a culturii Basarabi în Bănat contribuţiile aduse în prezenta lucrare sunt evidente, în ceea ce priveşte cronologia absolută părerile vor suferi desigur nuanţării în viitor. S-ar putea da dreptate autorului când argumentează contra unei date a începutului acestei culturi în sec. IX — teză susţinută de D. Berciu şi de subsemnatul. Aş fi dorit să se aducă şi unele dovezi directe, nu doar cele de ordin logic. Se poate obiecta, urmând doar logica, în ceea ce priveşte durata evoluţiei unei culturi, că o manifestare atât de vastă ca cea a culturii Basarabi cu greu s-ar fi putut cuprinde într-un singur secol; spre 650 această cultură se destramă. Aş mai adăuga un argument în favoarea unei datări încă din sec. IX (post 850): acceptarea existenţei unui centru genic pentru cultura Basarabi, nu în Bănat, cum crede autorul, ci în Câmpia Dunării; atunci ne-am explica de ce această cultură apare în Bănat puţin mai târziu. Oricum, chestiunea rămâne în domeniul ipotezelor.

Perioada târzie a Hallstattului, datorită numărului încă foarte redus de descoperiri în Bănat, nu a putut beneficia de o expunere voluminoasă. Încadrarea s-a făcut, cum era de aşteptat, prin analogii cu grupul Ferigile din Subcarpaţii meridionali. Constatăm că singura descoperire funerară mai cuprinzător cercetată este cea de la Ieşelniţa, localitate ce se află la graniţa cu Mehedinţii. Rămâne de văzut în ce măsură descoperirea unei locuinţe la Remetea Mare — „Gomila lui Gabor", pe care cel care a cercetat-o (F. Medeleţ) a datat-o în Ha B, poate fi cu adevărat coborâtă, aşa cum socoate Gumă, în Hallstattul târziu. Chestiunea rămâne deocamdată deschisă.

Referitor la cap. III, dedicat prelucrării metalelor, atrag atenţia asupra caracterului singular al multor piese de aur, ceea ce face destul de nesigură atribuirea lor unei faze anume. De asemenea, s-ar fi cuvenit amintită teza, ce-i drept discutabilă, a lui J. Eiwanger (Germania, 76, 1989, 2, p. 443) privitoare la stabilirea unei valori standard a aurului din epoca aici studiată, în care un loc important îl ocupă chiar tezaurul de la Firiteaz (Arad). Meritorie socot a fi conceperea repertoriului de bronzuri fără distincţie între depozite şi piese izolate. În definitiv, dacă se acceptă caracterul votiv al depunerilor, obiectele izolate sunt, în cea mai mare parte, „depozite" dintr-o singură piesă.

Cap. IV reprezintă o scurtă evocare a manifestărilor spirituale şi simbolistice reflectate în ceramică, plastică, rituri şi ritualuri funerare. Documentaţia fiind relativ săracă, titlul capitolului — „Introducere în studiul manifestărilor spirituale din prima epocă a fierului" — mi se pare uşor pretenţios. O observaţie de amănunt: nu cred că decorul de pe marginea străchinii evazate din tum. 5 de la Moldova Veche (Cultura Basarabi) ar reprezenta o pasăre ce se adapă dintr-un vas ritual. Este vorba, cred, de o pereche de păsări extrem stilizate, într-o manieră ce se mai întâlneşte în cultura Basarabi (de ex. la Iernut, Bistreţ, Popeşti etc.).

Ultimul capitol — concluzii — reia caracteristicile principalelor faze ale Hallstattului bănățean, însoțit fiind de o schemă a sincronismelor grupurilor culturale. Sunt perfect de acord cu expresii ca ,,impulsuri culturale", ,,influențe culturale", termeni ce nu implică neapărat și o istoricizare a faptelor arheologice. Deși autorul consacră doar câteva paragrafe acestor probleme la sfârșitul lucrării — și socot că e bine că nu a insistat asupra acestui gen de discuții —, mă simt obligat să iau atitudine contrară în anumite privințe. Astfel, nu pot accepta decât ca o sugestie, oricât de tentantă ar fi ea, ideea că grupul ceramicii canelate ar reflecta pe tracii nordici, iar cel al ceramicii imprimate pe cei sudici; ca pură sugestie am exprimat-o și eu cândva (RevIst, 32, 1979, 12, p. 2389). Cum am amintit deja, geneza culturii Basarabi, mărginită la sud-vestul României, este ipotetică, fiind susținută doar aparent de numeroasele stațiuni identificate ca rod al unei intense cercetări de teren care nu oglindește neapărat și realitatea. Soluția oferită de autor — cultura Basarabi este o sinteză ,,etno-culturală traco-illiră pe fond preponderent tracic" (p. 279) — este un compromis, urmărind să împace diferitele păreri referitoare la natura acestei culturi, a cărei arie de răspândire, ce ocupă trei sferturi din spațiul carpato-dunărean, este în sine un argument pentru caracterul ei indigen. Socot că pentru definirea etno-isorică a unei culturi sunt necesare mult mai multe elemente decât posedăm în stadiul de față al cercetării. Elementele vestice și sud-vestice sunt mai degrabă de interpretat ca impulsuri culturale decât în sens etno-cultural. Dacă avem în vedere că 150 de ani mai târziu, în aria Dunării de Jos sunt atestați geții în izvoarele literare, chiar dacă în mod direct abia în a doua jumătate a sec. IV a. Chr., atunci îmi este greu de imaginat că cultura Basarabi, din care derivă mai toate grupurile culturale ale Hallstattului târziu din această întinsă zonă, ar conține, în geneza ei, o componentă etnică illiră. Dar mai bine ar fi făcut autorul ca astfel de probleme — și așa simple ipoteze — să nu fi fost tratate într-o lucrare de arheologie preistorică.

Lucrarea cuprinde în anexă o bogată și completă bibliografie, un repertoriu al descoperirilor și numeroase planșe cu materialul cel mai reprezentativ. Un indice general ar fi fost necesar, dar la arheologii noștri este, pare-se, înrădăcinat prostul obiecei de a neglija această operație, totuși foarte utilă (ce bine ar fi fost dacă I. Nestor ar fi făcut și un indice la *Der Stand*. . . !).

Cartea lui Gumă se bazează mai ales pe materialul deja publicat. Raportul între ceea ce s-a publicat și ceea ce este încă inedit este, chiar și pentru Bănat, încă îngrijorător de mare. Desigur, autorul a avut acces la multe descoperiri inedite, pe care însă nu și-a permis să le exploateze și nu-i găsim nici o vină, deoarece aceastea sunt ,,proprietatea" științifică a altor colegi; de ex.: Hinova, Timișoara — ,,Fratelia", Cruceni și Bodba (lotul M. Moga) etc. Chiar și propria lui cercetare din necropola de la Ticvaniul Mare ne-o prezintă selectiv; desigur, fiind vorba de o săpătură executată împreună cu alți colegi, autorul a considerat preferabil să rezerve viitorului — sperăm nu celui îndepărtat — valorificarea deplină a acestei importante descoperiri (v. nota 41). Pentru un control riguros ar fi fost, credem, necesară publicarea complexelor de referință (ca să nu le numim ,,complexe închise")!, respectiv inventarul complet al unor gropi, bordeie, locuințe de suprafață din așezări ca Valea Timișului sau Gornea. Ele ar trebui să constituie punctul de plecare în periodizarea culturii Basarabi și a aspectului ce o precede.

Închei, subliniind încă o dată contribuția deloc neglijabilă a lui Gumă, îmbogățirea informației arheologice prin propriile cercetări, ideile originale exprimate și caracterul sistematic al prezentării Hallstattului din Bănat în lucrarea aci recenzată.

Alexandru Vulpe

VALENTIN VASILIEV, IOAN I. ALDEA, HORIA CIUGUDEAN, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: Așezarea fortificată de la Teleac*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1991, 196 p., 46 fig., 9 pl.

Așezarea fortificată de la Teleac, una dintre cele mai mari așezări hallstattiene de acest tip din spațiul carpato-dunărean, prezintă o deosebită importanță pentru cunoașterea acestei etape istorice nu numai datorită dimensiunilor așezării, evoluției sale îndelungate în timp (trei niveluri de locuire) și sistemului complex de fortificare, ci și datorită implicațiilor de ordin cultural — istoric pentru întreaga arie intracarpatică.

După o scurtă introducere și prezentare a mediului înconjurător — cu poziția geografică, relieful, substratul geologic, solurile, clima

şi vegetaţia — autorii fac un scurt istoric al cercetărilor.

În urma săpăturilor întreprinse între 1959/1960 şi 1978/1987 s-a constatat existenţa unor elemente de fortificaţie independente, construite în etape diferite : un val mic care încingea numai zona sud-estică a dealului, cea mai înaltă, contemporan fazei I de locuire şi un val-parapet cu două faze de construcţie. Prima fază a valului parapet suprapune nivelul I al aşezării, cea de-a doua fază de supraînălţare şi de construire a unei noi palisade, este contemporan şi îşi încheie existenţa odată cu nivelul III de locuire.

În capitolul „Habitatul şi elementele sale'' autorii relevă existenţa unui nivel sporadic de locuire pe platoul nord-estic şi într-o zonă din aria central-sudică — nivel I, extinderea locuirii pe toată suprafaţa platoului în nivelul II şi intensificarea locuirii în cadrul nivelului III. În lucrare sunt prezentate selectiv câteva locuinţe „ce ilustrează fiecare, nivel în parte'' (p. 33).

Inventarul arheologic este descris pe cate gorii de obiecte (arme, ustensile, podoabe şi piese de port etc.), un loc important ocupându-l ceramica. Autorii au constatat că nivelul I de locuire se caracterizează prin prezenţa vaselor bitronconice, a proeminenţelor hipertrofiate (vasul unicat din fig. 29/18), a ceştilor de tip VI b şi a străchinilor invazate decorate cu caneluri. Pentru nivelul II sunt caracteristice vasele etajate, ceştile în formă de rinichi, străchinile cu caneluri oblice pe buză ; în această etapă de locuire dispar proeminenţele hipertrofiate, străchinile invazate decorate cu caneluri radiale în interior, în timp ce vasele bitronconice, străchinile invazate şi vasele sac (inclusiv cele cu buza lobată) îşi continuă evoluţia. Caracteristic pentru nivelul III de locuire este scăderea cantităţii de ceramică fină, prezenţa străchinilor invazate decorate cu caneluri lungi (piesa citată de la fig. 35/16 nu are decor), a vaselor — „fructieră'' şi continuarea tipurilor deja existente (vase bitronconice, vase sac, străchini invazate, vasul etajat, ceşti în formă de rinichi). În nivelul III apare ceramică cu decor Basarabi în locuinţele L. 20, 25 şi 54 şi în groapa din S_8 — casetă. În fig. 46 de la sfârşitul cărţii este prezentată evoluţia tipologică a ceramicii şi asocierea pieselor de metal cu tipurile de vase caracteristice, pe niveluri.

În capitolul „Cronologia aşezării de la Teleac şi a primei epoci a fierului în România'' autorii datează nivelul I al aşezării de la Teleac în Ha B_1—B_2, acesta plasându-se între Lăpuş II şi Mahala III — Somotor I — Reci I. Nivelul II, din a doua jumătate (spre sfârşit) a Ha B_2, continuându-se şi în Ha B_3 (nefiind exclus nici începutul Ha C) se sincronizează cu orizontul Mahala III şi parţial cu Mahala IV, cu aşezarea de la Reci, cu nivelul II de la Mediaş şi grupul Insula Banului, pe care, după toate probabilităţile, după părerea autorilor „le devansează ca durată'' (p. 120). El poate fi „în linii mari sincronizat cu faza Babadag II şi cu grupele pre-Basarabi şi Cozia-Brad''. Nivelul III este datat în Ha C, ceramica sa fiind „contemporană cu orizontul Mahala IV — Somotor II al culturii Gáva'' (p. 100). Încetarea locuirii în aşezarea de la Teleac — la începutul sec. VI a. Chr. — se datorează, după opinia autorilor, pătrunderii grupului scitic.

„Concluziile istorice'' ale lucrării cuprind date cu privire la activitatea economică, constructivă, viaţa spirituală (arte, credinţe). Printre ocupaţiile locuitorilor acestei aşezări este menţionată şi metalurgia (bronzului şi fierului). O discuţie mai amplă cu privire la metalurgia fierului a fost făcută anterior, în capitolul de cronologie, cele 29 piese de fier descoperite aici (25 din nivelul III şi 4 din nivelul II) prilejuind autorilor exprimarea dubiilor cu privire la descoperirile făcute până în prezent şi datate mai timpuriu (p. 126—128), considerarea sec. XII—XI a. Chr. ca o fază de tranziţie de la epoca bronzului la cea a fierului reprezentând concluzia firească.

În capitolul „Populaţia şi stadiul dezvoltării social-politice'' se face un calcul de aproximare a populaţiei aşezării de la Teleac, autorii estimând-o la minimum 4500—5000 de indivizi (luându-se în considerare şi teritoriul tribal ce avea drept axă valea Mureşului şi care este considerat a fi fost de aproximativ 4000 km²).

Cartea mai cuprinde trei anexe (analiza seminţelor carbonizate, analiza materialului paleofaunistic şi analiza fragmentelor scheletului de copil din groapa S_{39}), un amplu rezumat francez, 46 figuri şi 9 planşe.

Autorii consideră că suprafaţa cercetată reprezintă „cca 0,5% din suprafaţa aşezării'' În condiţiile date nu a fost posibilă studierea mai amplă şi mai ordonată a aşezării de la Teleac, a cărei importanţă nu poate fi pusă în discuţie.

Prezenta lucrare ne permite să ne formăm o primă impresie asupra rezultatelor cercetărilor întreprinse în decursul multor cam-

panii. Ar fi de dorit însă, tocmai datorită importanței acestei așezări hallstattiene, o prezentare exhaustivă a descoperirilor, pe complexe. Din lucrare rezultă că ceramica Basarabi reprezintă numai 0,2% din totalul ceramicii descoperite. Dar procentajul a fost luat numai în raport cu ceramica decorată? Așezarea „clasică" de la Aiud — luată ca punct de referință — este puțin cunoscută. Ar fi fost interesant de stabilit raportul dintre ceramica decorată și cea nedecorată din așezarea de la Aiud și reflectarea acestuia în cadrul complexelor Basarabi de la Teleac — nivel III.

Ne punem totuși o întrebare: de ce a fost necesar ca lucrarea să fie prezentată cu un titlu atât de pretențios, când, în realitate, conținutul ei se cuprinde în subtitlul „Așezarea fortificată de la Teleac"?

În încheierea acestei prezentări nu putem decât să subliniem oportunitatea apariției lucrării, care este de fapt un raport preliminar extins, și să așteptăm, în continuare, *monografia așezării fortificate* de la Teleac.

Adriana Stoia

ABREVIERI

AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin
AARMSI	Analele Academiei Române, memoriile Secțiunii istorice, București.
AIIACluj	Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași-București
BCH	Bulletin de correspondence hellenique, Paris
BMI	Buletinul monumentelor istorice, București
CercetArh	Cercetări arheologice, București
CIL	*Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DRH	*Documenta Romaniae historica*, București
IDR	*Inscripțiile Daciei romane*, București
JDAI	Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts, Berlin
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București
MMS	Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
MNA	Muzeul Național de Antichități
OTS	D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968
RA	Revue archéologique, Paris
REB	Revue des études byzantines, Paris
REL	Revue des études latines, Paris
RMM—MIA	Revista muzeelor și monumentelor — monumente istorice și de artă, București
RRH	Revue roumaine d'histoire, București
SA	Sovetskaja arheologija, Moscova
SCIA—AP	Studii și cercetări de istoria artei — seria arta plastică, București
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA DE ISTORIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII SI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MISIQUE-CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à RODIPET S.A. Piaţa Presei Libere nr. 1, P.O. Box 33—57, Bucureşti, România, à ORION SRL, Splaiul Independenţei 202 A, Bucureşti, România, PO Box 74—19, Bucureşti, Tx 11939, CBTxR, Fax (40)13122425, à AMCO PRESS S.R.L., Bd. Nicolae Grigorescu nr. 29, ap. 66, sector 3, Bucureşti, C.P 57—88, Fax 312 45 69

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
76 117, Calea 13 Septembrie 13, telefon 6411990

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ȘI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ISSN 1220 – 4781

S C I V A, tomul 45, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1994, p. 103 – 196

S.C. Universul S.A. c. 1118

Lei 450